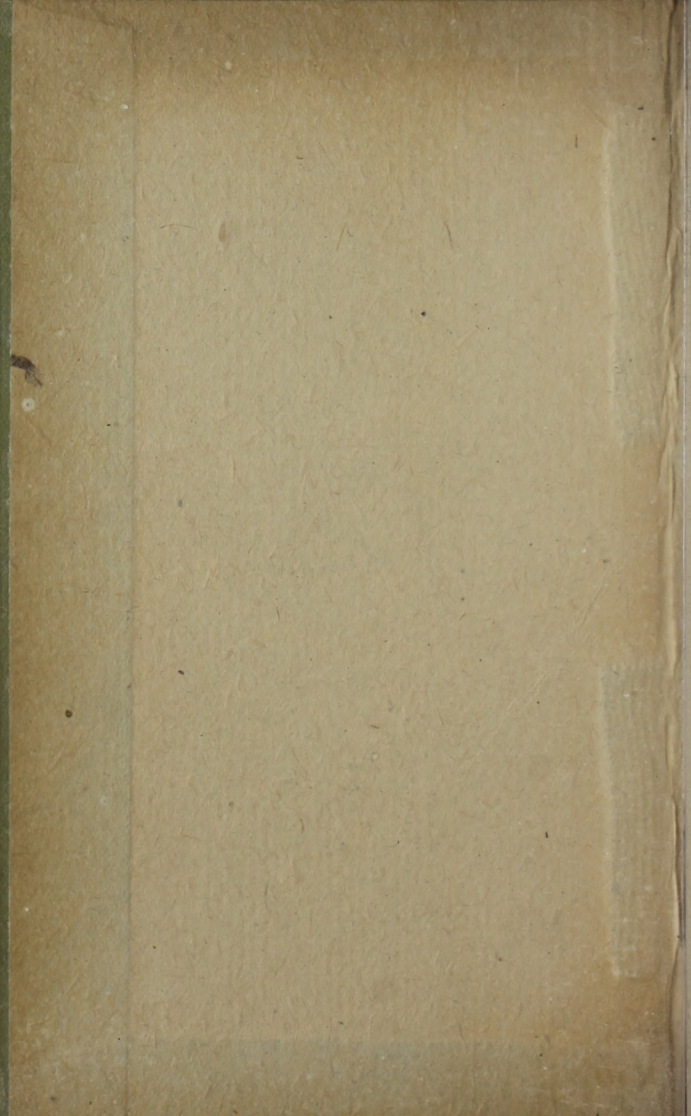

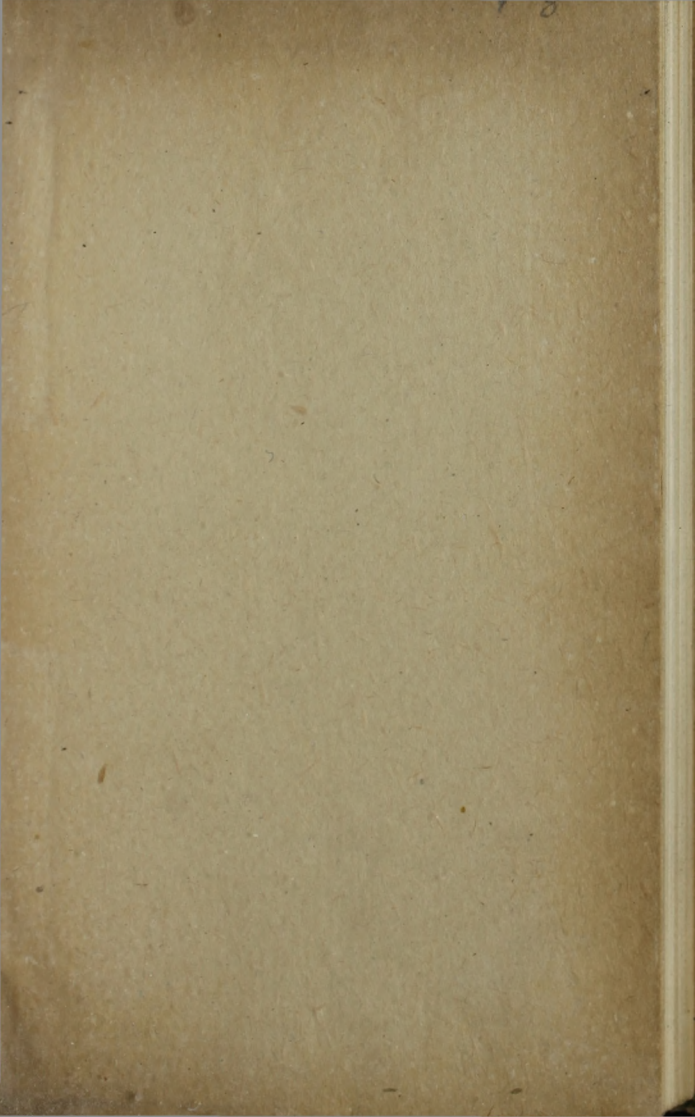
150771

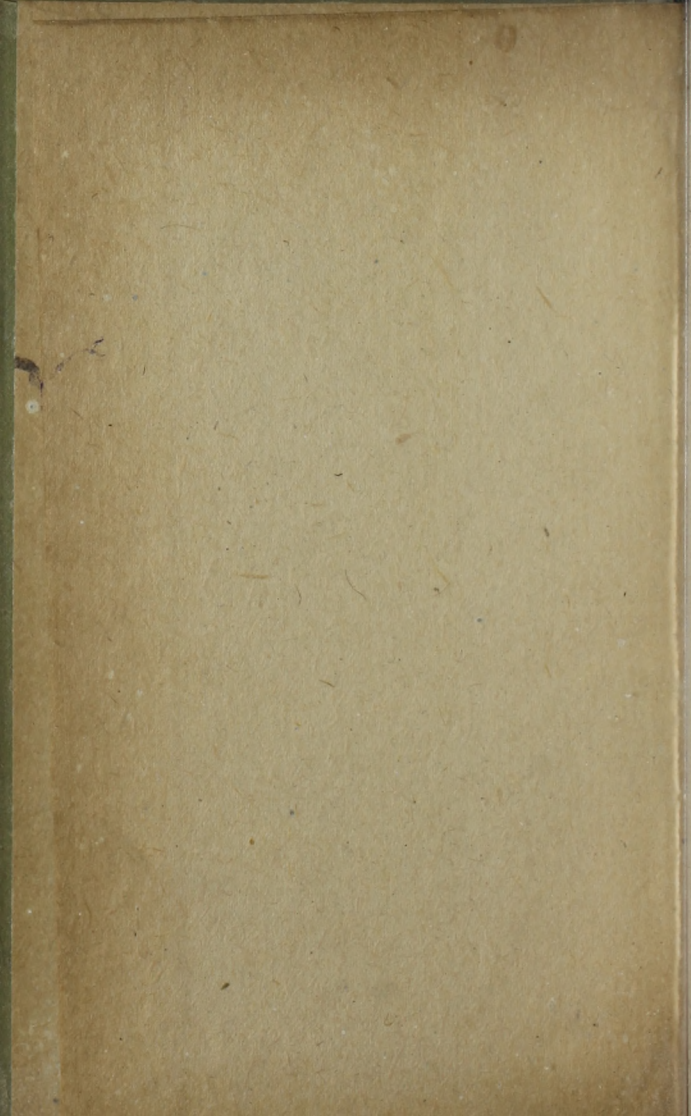
KULTURA ES TUDOMÁNY

REGÉNYÍRÓK

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

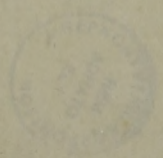
KULTURA ÉS TUDOMÁNY
KÖNYVTÁR

REGÉNYI RÖK

TANULMÁNYOK

1880

FF

BUDAPEST, 1880
FRANZOSI-TANULMÁNYOK
KÖNYVTÁR
BUDAPEST

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

REGÉNYIRÓK

TANULMÁNYOK

IRTA VOINOVICH GÉZA

BUDAPEST, 1921

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

120771

REGÉNYIRÓK

TANULMÁNYOK

IRTA

VOINOVICH GÉZA

BUDAPEST, 1921

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

150771

Gogoly	5
Lermontov	18
Goncsarov	36
Turgernyev	50
Tolsztoj	61
Dosztojevszkij	81
Björnson Björnstjerne	116
Scott Walter	131
Bulwer	147
Thackeray	159
Keller Gottfried	173
Meyer Konrád Ferdinánd	190

G O G O L Y.

Az orosz irodalom kezdődő fénykorában, a múlt század huszas és harminczas éveiben, a nyugat-európai mozgalmak hatása alatt, egész sereg költő és író hirdette lelkesülten, hogy az orosz nem csupán számos, hanem nagy nemzet is. A szláv életközöny és fásúltság akkor, s az idő azóta mégis azoknak adott igazat, a kik csüggedten szemlélték a muszka jellemet és mélabúval az orosz életet. Ezek voltak a mélyrelátó és komoly hazafiak, s egyúttal a valódi nagy tehetségek. Nem számítva a tisztán lyrikus Kolzovot, a ki az élet nyomorúságait emberi általánosságban panaszolja, ennek a nemzeti pessimismusnak adtak hangot a költészetben Puskin és Lermontov, a prózában Gogoly.

Kortársak voltak. Puskin mindössze tíz esztendővel volt korosabb Gogolynál, Lermontov öttel fiatalabb. Puskin nevét már országszerte ismerték, mikor Gogoly-Janowszkij Wasziljewics Miklós 1829-ben, mint húsz esztendő fiatal ember, Szent-Pétervárra ment szerencsét próbálni, nem is álmodva arról, hogy valaha Puskinnek barátja s hírnevének osztályosa lehessen. Nem is sejtette, mennyi tehetség szunnyad

benne, s hogy lelkében milyen szerencsésen vegyül össze a nehézkes orosz komolyság a kis-oroszok nyílt és tüzes természetével. Megvolt benne a szláv mélabú és révedezés, az örökös leigázottság nyomában járó fásúltság, mely tompa keserűségben emészti magát s a hamu alatt mégis izzik. De a Dnjeper fölött járó nap tüzet cseppentett a vérébe s Ukrajna verőfényétől lelkének zordonsága is földerengett, mint a jég-tükre. Nagyapja hetman volt a lengyelverő zaporogi kozákok közt; e vad hordákról hallgatott meséket gyermekkorában; képzeletében ezek a szilaj hősök száguldoztak, első benyomásai e buja föld képeit vázolták emlékezetébe, s e népfaj mondáit, melyeket más író nem tarolt le előtte. A témákon és vérmérsékletén kívül még mást is köszönhet kisebb hazájának: azt a hol lelkes, hol meg elégikus mély érzést, mely áttüzel e fajta elbeszélésein, s azt az elfogulatlanságot, melylyel ezzel szemben a nagy Oroszország életét és népét szemléli.

Mint a hogy' a mesék kincséhez csak lekaszabolt sárkányokon át juthatni, a magunk képességei is olyan mélyre vannak rejtve önmagunk előtt is, hogy csak küzdelmek és erőfeszítések árán akadhatunk rájuk. Gogolynak, mikor Szent-Pétervárra ment, meg sem fordult az eszében, hogy szülőföldje járatlan vidékének képei s ismeretlen népfajának hagyományai kész írói anyag, s hogy az a rendkívüli megfigyelő-és leíró-képesség, mely eddig anyjának írt leveleiben kallódott el, nagyobbra termett. Határozott becsvágygyal és határozatlan tervekkel érkezett fel Pétervárra, melyek dúsan nőnek minden húsz

éves fiatal ember lelkében, a tapasztalatlanság televény-földjén. Csak miután egy álló esztendeig görnyedezett egyik minisztérium hivatal-szobájában, a hol a sok köhögős, szegény irnok közt talán ott kuksolt az együgyű jámbor Akakiévics is; miután megpróbálkozott a színészkedéssel, a mihez nem volt elég hangja, s gyötörte magát nevelősködéssel mágnás-családoknál: csak azután sugallta neki a folytonos elégedetlenség azt a gondolatot, hogy ujságcikkeket próbáljon írni. Talán még ekkor sem lett volna belőle író, ha Puskin nem biztatja, a kinek felötlöttek névtelenül megjelent legelső cikkei.

Írói tehetségének az a legfényesebb bizonyítéka, hogy első két kötetének egypár darabja azóta sem vesztette színét, nem fakult ki. Egészen érthető volna, ha Turgenyev, Tolsztoj, Csehov mesteri apró elbeszélései után kezdetlegeseeknek találnánk az ő régibb vázlatait és rajzait. De Gogolynak írói alakját nem törpíti el ilyen optikai csalódás. *Bulyba Tárása*-ról Guizot azt mondotta, hogy a XIX. században ezen kívül nem ismer epopéiát, mely érdemes volna erre a névre. Csakugyan, a régi kozákvilág éposa ez az elbeszélés, még pedig marczona hőseinek szilajságát és faragatlanságát, az erkölcsök nyersségét, a kegyetlen törvényeket és durva szokásokat tekintve, szinte homéri éposa. Megvan benne a regemondó naiv hite és közvetlensége is, hiszen hallomásból, nagyapja és apja meséi nyomán írt, alig ötven esztendővel az után, hogy a kozák hordák utoljára sarczoltak lengyel földön. A fényűző lengyelek úgy van-

nak itt rajzolva, hogy fölelevenednek előttünk a Matejko fényes alakjai; a kozákok meg úgy, mintha Rjepin innen válogatott volna modèle-e-
ket. Shakesperei méretek szerint vannak mintázva ezek az alakok. Bulyba a kozák-hősiség mintaképe: fiait hadra neveli, az ellenségre viszi őket; tulajdon kezével oltja el életét a kisebbiknek, mikor azt egy szép szempár a lengyelek pártjára vonzza; végignézi a nagyobbiknak kivégzését, a mint a lengyelek összetörik csontját; csak kis csapatának menekülésével gondol, s tanácsokat kiabál utánok, mikor végezetül őt magát elevenen megégetik. Igazán, akkor sem lehetne ez az epos véresebb és kegyetlenebb, ha magában a kozákok táborában támadt volna. Az emberi és írói erő a kép minden egyes vonásában magára ismer. Ha Gogoly hozzálágyúl az anyai szív aggodalmainak és búbánatának rajzához, csak szomorúságát és csüggedését érti meg, s olyan sötét képet rajzol, mint a Bulyba-fiúk szülőanyjáé, mikor elnézi fiait a hadrakelés éjszakáján, s titkon, elfojtva siratgatja őket. Csak a lehangoltságban érez közösséget alakjaival. Itt van tehetségének egyik határa. A női szívbe egyesegyedül csak a szomorúság ajtaján át van bejárása. Az álmokat és zsendülő szenvedélyeket nem ismeri; a lengyel hajadon rajza, a ki felgyujtja Bulyba ifjabb fiának a szívét, olcsó olajnyomat.

Általában a szomorúság embere. Abban a kötetben, melyben *Bulyba Tárász* 1834-ben megjelent, van egy másik elbeszélés is, *A régi jó időkből*. Egy öreg pár rajza ez, kiket a megszokás erősebben fűz össze a szenvedélynél.

A két összetöpörödött kis emberke a sárga szalma sustorgó tüze mellett a túlfütött, alacsony szobában, a hol egymást éri a sok almáriom és láda, melyek közébe kisimított papírok és összegöngyölgetett vászondarabkák vannak dugdosva, falain meg vékony rámájú, foltos, ódon aczélmetszetek függnek, felváltva kis zacskókkal, melyekben virág-, dinnye- és ugorkamagvak vannak eltéve jövőre: mindez olyan, mint valami ócska bábszínház pókhálós, porlepett alakjai és requisituma, melyet félrelöktek a padlás egy zugában, s melylyel régesrég nem játszott senki. Daudet is lefestett a *Lettres de mon moulin* skizz-könyvében egy ilyen öreg házaspárt, a bolthajtásos kis szobában, melynek ablakán betolong a nyári napsugár s a kis kert és a mezők illata; a két öreg szunyókál, egy kis árvalány sillabizálva olvas fel a szent könyvből, hogy a legyek is elszundítanak tőle az asztalon s az ablak sarkában. Daudet csak a szemével nézte őket, s megmosolyogta a vén ember reszketeg legénykedését, mikor sipkáját félrecsúsztatta a fején, miközben vendégét kikísérte. Daudetnek mindez azért tetszett, mert új és szokatlan volt előtte, s a maga hangulatán át mutatta meg alakjait; Gogoly szemlátomást régi ismerőse ennek a világnak; együtt érez embereivel, s még az olvasója is érzi, hogy ő maga is ebből a fajtából való, ezek közül a csüggedt, szűkszavú emberek közül, a kiknek szürke élete hosszú öregedés és csendes halálra várás; s éppen higgadt leírásával kelt hangulatot. Humora nem alakjaival incselkedik, hanem felénk fordul, mintha azt mondaná: Ime, milyen gyötrelmes

semmiség az ember tengődése, és ezt életnek hívják, végigélik és ragaszkodtak hozzá.

Ez az elbeszélés új világot nyitott meg Gogoly előtt: a múltak mondái helyett az egész való életet, a hatalmas és apró embereknek, a kevélyeknek és lealázottaknak örökös hercehurczáival, naponként megújuló reményeikkel és mindennapos csalódásaikkal, mindazt a türelmet, törekvést, fájdalmat, az egész állandó összevisszaságot, melyet egy szóval életnek nevezünk. S rávezette ez az elbeszélés arra a módra is, a melylyel ezt a világot fényképezni kell: rávezette megfigyelő és részletrajzoló tehetségére. A mindenséget, az élet nagy problémáit látta maga előtt fölnyitva; szakított régi terveivel, odahagyta egyetemi katedráját, a hol három leckeóra közül addig is egyen ha megjelent, hogy várak és városok régi fametszetű képeinek mutogatásával s lassan döcögő beszélgetésével kihúzza az órát. 1835-ben vidáman írja egy levelében: «Megint szabad kozák vagyok». Essay-eket, darabot, elbeszéléseket ír, ezek közt leg-híresebb kis munkáját, *A köpönyөгöt*, melyet nem kisebb ember fordított magyarra, mint Arany János, a ki czikkei alatt is nem egyszer vette magára álnevül a szerény vágyaiban is csalódott Akakievics Akaki köpönyөгét.

Egy kis tragédia ez az elbeszélés, egy szegény írnok tragédiája, a ki egész életét másolással töltötte; nem voltak más ismerősei a betűkön kívül, melyek közül egynémelyikre, valahányszor egymásra akadtak, állandó rokonszenvvel nézett, s az ilyeneket összezsucosított szájjal, különös gonddal írta le. Ezt a szegény tengődöt

is fölkereste egyszer a vágy jótékony tündére, ha csak élete vége felé s egy melegebb új köpönyeg képében is, de oly lelket-betöltőn, akár Macbethet a korona álma, s midőn e tömérdek zszugorgás árán szerzett gallért első estve elrabolják válláról, a balsors is olyan erővel, halálosan csap le rá, akárcsak a hatalmasokra. Ma az apró ember apró szenvedése, mint Péterfy mondja, irodalmi verkli-ária, de a Gogoly idejében az ilyen téma és felfogás éppen annyira ujság volt, mint az az aprólékos realizmus, melylyel azt az élet másává tette. Ezért a kettős érdeméért tartotta őt Merimée a legnagyobb orosz írónak, s Vogüé kétszeresen is elmondhatja, hogy az egész későbbi orosz irodalom ebből a köpönyegből szakadt ki.

Gogoly itt is méla szomorúsággal nézi a maga emberét, s ironiája és gúnyja a társadalmat, Oroszországban hát elsősorban a hivatalnok-osztályt illeti, a mely hatalmaskodón, bárgyúvá dolgoztatja az együgyű munkás-embert, de ahhoz sem esze, sem komolysága, sem ereje nem elég, hogy ennek a szerzeményét megvédelmezze.

Gyűlölte az orosz hivatalnok-osztályt, hiszen ismerte. Úgy látta, hogy a sors náluk a nép türelméből és elnyomóinak czudarságából fonja ostorát. Ki is mondta ezt vígjátékában, *A revizorban*, mely kétségbeejtette az egész orosz hivatalnoki kart. El is tiltották volna előadását, de Miklós czár elolvasta a darabot, mulatott rajta, végigis nézte és megtapsolta, akármilyen savanyú arcot vágtak hozzá a kormányzók és hivatalnokaik, mikor a nép fülük hallatára hahotázott rajtuk. A darab azt mutatta meg, hogy Orosz-

országban a hivatalnok-sereg a nép sorsa, és hogy milyen ez a sereg és ez a sors. A közönség előtt feltárultak a hivatalnokok lakásai; a kórház-igazgatók maguk kifecsegték, hogy elvonják a betegektől a falatot és a takarót; a kormányzók magok bevallották, hogy ok nélkül korbácsoltattak meg özvegyeket; a postaigazgatót rajtaérjük, a mint felbontogatja a leveleket, s világos az ostobasága az egész hivatali csőceseléknek, mely maga löki magát a verembe, mikor abban a sejtelemben, hogy egy szép napon revizor fog a kormányzásba toppanni, egyszerre egy átutazó fiatal emberre kezd gyanakodni, a ki beletalálja magát a tréfába, a kormányzóhoz költözködik, átdözsöl nagy lakomákat, végighallgatja, a mint a hivatalnokok rendre befeketítik egymást, megvesztegetteti magát mindegyiktől, s szerencsésen odább áll, mikorára az igazi revizor, mindnyájok rémületére, megérkezik.

Erre a torzképre Gogoly igaz lélekkel illesztette oda mottóul ezt: «Ne a tükörrre vess; a mit látsz, ten ábrázatod». A darab csakugyan az élet képe; az író mindössze annyi nagyítást engedett meg magának, a mennyi ahhoz szükséges, hogy a mit mondani akart, a színpad lámpasorán át s a könyv csendjéből is az élet erejével hasson, s hogy keserű utóízét valami mosolylyal enyhítse, a mi csak növelte a darab hatását és népszerűségét, mely máig sem igen apadt meg. Oroszországban az irányzatos irodalmi munkáknak megvan az a szomorú szerencsájök, hogy nem avulnak el egy század alatt sem.

A *Revizor* előleg volt Gogolynak egy nagyobb tervéből, melyben egész Oroszországot akarta

megírni, a népet és a vezetőket, megmutatva, milyenek ezek, s milyenné teszik a nép sorsát s a népet magát. Ő maga azt mondja, Puskin biztatta erre a nagy munkára, azzal sarkallva, hogy Cervantes neve sem maradt volna fenn, pusztán gyönyörű elbeszélései révén, ha *Don Quixote*-t meg nem írja, Vogüé meg azt bizonyozza, hogy egyenesen Cervantes hatott reá, a kinek munkáit rendkívül megszerette Spanyolországban jártakor. Az bizonyos, hogy Gogoly könyveinek is nemzete, nemzetének lelke a hőse. Hogy Cervantes a spanyoloknak idejüket múlt kósza ábrándjait figurázta ki a föllengző hóbortok lovagjában, Gogoly meg a *Holt lelkek*-ben nemzetének éppen földhöz-ragadtságát, elmaradottságát, tudatlanságát, életközönyét, elfásultságát állítja pellengére; hogy mindkettejük mosolya a gondolkodó kesernyés gúnyját s a hazafi elkeseredését leplezi, de a spanyol verőfény ebből is virágokat pattant ki, az orosz klima pedig tüskéket; hogy Cervantes munkája igazság szerint a végtelenségig nyújtható kalandos epos, s Gogoly is költeménynek nevezte regényét, s fejezeteit énekeknek; hogy Cervantes nemzete rajongását a nyurga vitézben, a nyers józanságot pedig tömzsi kísérlőjében személyesítette meg, míg Gogoly inkább a mellékalakokban fejezte ki nemzete szellemét; hogy Cervantes elhamarkodva végezte be könyvének utolsó részét, mert valami irodalmi portyázó a folytatással elébe vágott, Gogoly pedig csak az elsőt írhatta meg a tervezett három rész közül: mindez már hiabavaló erőszakolása a párhuzamoknak.

Az bizonyos, hogy Gogoly mindazt a tömérdek arczképet, melyet az első részben egymás mellé aggatott, élet után festette, csakúgy, mint magát a főalakot. Gogoly idejében valósággal megtörtént, hogy valami szédelgő potom pénzen összevásárolta a gazdától a holt jobbágyokat, a kiknek a neve még nem volt kitorólva a reviziós lajstromból, erre az értékre pénzt vett fel, s már éppen jószágot akart vásárolni, a hol megtelepedjék és tisztességben éljen, mikor a család kiderült s szerzője börtönbe jutott. Ez a kalandor éppen kapóra jött Gogolynak. Ha egy ilyen országkóborlót végig kísér jártában-keltében, leírhatja Oroszországnak minden vidékét és minden fajta emberét. Megfordúl pusztuló tanyákon és mintagazdaságokban; találkozik iszákos Nozdreveckkel, gyámoltalan semmittevőkkel, a szervező mania fanatikusaival, rongyoskodó zsugoriakkal és hitelre dinom-dánomozókkal, a kiknek a hasuk az istenük; belepillanthat a Ténténikovok nembánomságába, ebbe a csökönyös orosz vonásba, mely minduntalan visszatér Dosztojevszkij és Turgenyev alakjaiban épp úgy, mint a Tolsztoj Bezuhovjában és Levinjében; megfigyelheti az embereket a kényes pillanatokban, mikor ráismernek vagy nem ismernek rá a szédelgőre, az alku leplezetlen perczében, a mint belecsapnak a markába, egyesek gyanakodó látatossággal, mások gyámoltalan örömmel, némelyek kapzsin. Benyithat a kormányzósági hivatalszobákba, a hol az adásvételi szerződéseket kötik; észreveheti, hogy járnak kedvében a főnők a pénzes embereknek, hogy lesnek egy kis megvesztegetésre az alantasabb hivatalnokok.

Magában ebben az első részben, mely óriásivá nőtt praeludiuma egy el nem készült colossalis regénynek, egy városra menő embertömeget jellemez, úgy, hogy még a gestusaik is mások és mások.

Maga Csicsikov, a lélekvásárló, tipikus orosz. Pénz és rang nélkül, abban a világban csak alkalmazkodással és csalással boldogul. Simulékony, számító és hízelgő; csodamódra bírja a fáradtságot, a sikerért mindent eltűr, a boldogulásért mindent kockáztat.

Puskin, mikor az első fejezeteket végighallgatta, fölsóhajtott: — Be' szomorú az ön Oroszországa! — Az a bizonyítvány, melyet Gogoly az életről és az emberek erkölcséről kiállít, csakugyan nagyon lehangoló. A mint a Csicsikov trojkája végig csilingel a rossz országút mentén, nyomorult falvakon át, düledező jobbágyviskók előtt, báméskodó emberek közt, a kiknek az életében esemény, ha egy telega elzötyög a házuk előtt, s a kiket a gazdáik adnak-vesznek, az a gondolat lankaszt el, hogy az egész civilizációt csak egypár százezer ember csinálja egymás kedvéért s a többieknek nincs benne részök. Az emberek ki vannak szolgáltatva a mások eszének és a saját szenvedélyeiknek; a rosszra csábítják, a jóra csak rábeszélik egymást; tisztességtelen úton keresik a gazdagságot, hogy azután tisztességesen élhessenek.

Nem csoda, hogy a közönség fölháborodással fogadta a regényt, mikor 1842-ben megjelent. Gogoly maga is megsokallt ennyi kietlenséget, s hozzáfogott a második részhez, melyet enyhébbnek szánt. De a milyen lassan dolgozott, a hosszú

munka alatt írói ereje cserben hagyta, gondolkodása is megváltozott. Az első részt külföldön írta, hová a harminczas évek derekán szakadt. Sokáig élt együtt Rómában s a Soracte alján egy Ivanov nevű festővel, a ki már akkor húsz esztendeje dolgozott egy soha el nem készült Krisztus-képen. Ivanov rajongása valóságos hallucinatiokig csigázta Gogoly vakbuzgó-ságát. A Szent-földre készült zarándok-útra, s hogy a szükséges pénzt megszerezze, szemelvényeket adott ki barátaival való levelezéséből, melyben a censura szükségét, a zsarnoki hatalom hasznos voltát s a rabszolgai megalázkodás kötelességét hirdeti. A legkomolyabb kritikusok, Herzen, Belinszky álmélgodása és támadásai ellen azzal védekezett, hogy részleteket olvasott föl *Arabeszkék* czímen összegyűjtött első cikkeiből, melyekbe belemagyarázta ez új fölfogásának csiráit. Így látta őt jeruzsálemi útja után, 1851-ben, utóljára Turgenyev, a ki ezt a találkozást föl is jegyezte emlékezései közt. Gogoly köpczös alakja megfogyott, ravasz-vágású hosszas orra megnyúlt, szűrő szeme folyvást röpködött, rendszerint összeszorított ajkai beszédesekké váltak, kis-oroszosan halántékára simított szőke haja megsürkült és megritkult. A *Holt lelkek*-et említeni sem volt szabad előtte; a megkezdett második részt félretette, s halála estéjén, 1852. februárius 21-én — az ó-naptár szerint, — egyéb írásaival együtt el is égette. Egy másolat őrizte meg, a mennyi elkészült volt belőle.

Így csonkán is a nagy regények egyike a *Holt lelkek*. Nemcsak azért, mert egy falu népességét kitevő embertömeget egyénenként elevenen és

találón jellemzett, olyan ügyességgel, hogy e nagyrészt ellenszenves emberek iránt fel bírta gerjeszteni egész érdeklődésünket; hanem, mert ezeken át bámulatos írói erővel megrajzolta, sőt meg is magyarázta az egész orosz nép jellemét és lelkét. A mellett valamennyi orosz író Gogolyhoz járt iskolába; ő volt az első nagyszabású regényíró orosz földön. Az olvasónak is nála kell kezdeni az orosz irodalom megismerését; az ő jellemképeiből ismerheti meg az idegen olvasó az orosz típusokat épp úgy, mint az orosz realiszt. Alkotásai méltán mértékei lehetnek a többi írók munkáiban rajzolt arczképek élethűségének, s egyben az írók írói erejének is.

LERMONTOV.

Lermontovról egypár kitűnő írott arczkép maradt reánk, melyeknek nagy hasznát vesszük. Ezekből kell kiolvasnunk életrajzát is, mert legmunkásabb éveit az emberek szemétől távol, a Kaukázusban töltötte s oly fiatalon tűnt el, hogy — mint egyik életrajzírója mondja — a kortársakanak idejük sem volt kivallatni, hol és mikor tanult a fiatal lángész declinálni és conjugálni.

Turgenyev kétszer látta: valami álarczobálón, a hol közömbös arczczal, unottan állt a körülte sereglő masque-ok között; másszor egy elfogadó-teremben, a testőrhuszárok egyenruhájában, kardosan, keztyűsen ülve egy alacsony tabouretten, valamelyik pétervári szépség előtt, kinek nevetésére álmélkodva, szinte sértődötten nézett föl. «Volt rajta valami tragikai és baljóslatú. A pessimismus és szenvedélyesség, mint valami félelmes daemoni hatalom, borongott napbarnított arczán; nagy szemeinek sötét tekintete különös ellentétben volt ajkainak gyermekesen gyöngéd és nyájas kifejezésével. Zömök alakja, nagy feje és széles vállalai nem tették megnyerővé,

ha lehetetlen volt is meg nem látni, hogy kiváló ember».

E kép a milyen eleven, bizonyára oly élethű is, mert ámbár Turgenyev öreg korában vázolta fel visszaemlékezéseinek egy lapjára, annak idején bizonyosan a kezdő író mohó kíváncsiságával véste lelkébe a hírneves költő vonásait.

A kép hitelességéről különben teljesen meggyőző egy másik, részletesebb rajz. Bodenstedt 1840—41 telén Oroszországban járva, egy ízben előkelő fiatal oroszokkal ebédelt; egyszerre új vendég nyitott közéjük. «Urias, fesztelen magatartású, középtermetű s ritka mozgékonyágú férfi volt. A mint zsebkendőjét elő akarva venni, hogy deres bajúszát megtörölje, kirántotta tárczáját, oly hajlással nyúlt utána, mintha minden csontja össze lett volna törve, pedig a mellből és vállból ugyancsak erős csontokat lehetett gyanítani. Síma, szőke, kétfelől könnyen bodrozott haja a rendkívüli magas homlokot egészen szabadon hagyta. A nagy, lelkes szemeknek, úgy látszott, semmi részük sincs a gúnyos kifejezésben, mely a finom metszésű száj körül libegett». Az új vendég, kinek finom, gondosan ápolt kezei különösen feltűntek Bodenstedtnek, egész este szórta az élczet és gúnyt, oly szaporán, hogy később ugyancsak igyekeznie kellett kiengesztelni megsértett fiatalkori barátait. «Belépte óta az egész mulatság úgy hangzott fülembbe, — írja a szelíd német, — mintha valaki üveget karczólaszna». Pedig «tudott szelíd, gyengéd lenni, mint a gyermek s általában mély, melancholikus hangulat uralkodott rajta. E mély komolyság lelkének alapvonása, melyekkel könnyebb, élczes köl-

teményei oly viszonyban vannak, mint ajka körül a gúnyos vonás, nagy, lelkes szemével».

Ez az arczkép is biztosan hű és találó, hiszen a lelkiismeretes és szorgos fordító már akkor ismerte és csodálta Lermontovnak 1840-ben megjelent kötetét s a költő annyira érdekelte, hogy később összes munkáit lefordította, sőt a csak kéziratban elterjedtekből gazdagabb gyűjteményt adott a németek kezébe az eredeti orosz kiadásoknál.

E portrait-k olyan gondosan vannak festve, hogy ezek nyomán felismerjük egy harmadik arczkép vonásait.

«Középtermetű ember volt. Deli, karcsú termete és széles vállalai oly erős szervezetre vallottak, a mely képes elviselni a barangoló élet viszontagságait s a melyet nem tettek tönkre sem a fővárosi élet kicsapongásai, sem lelki viharok... (Keztyűi olyanok voltak, mintha külön megrendelésre varrták volna apró, arisztokratikus kezeire... Mikor leült, egyenes termete meghajlott, mintha egy darab csont sem lett volna a hátában, testének egész alkotása valami ideges gyöngeséget mutatott... Bőre nőies finomságú volt; természetől göndör, szőke haja festőien lengte körül halvány, nemes homlokát, a melyen csak hosszabb vizsgálat után lehetett észrevenni a ránczok nyomait... Szemei nem nevettek, mikor ő maga nevetett. Ez vagy rosszlelkűség, vagy mélységes, állandó búbánat jele».

Ezt az arczképet maga Lermontov festette, a *Korunk hőse*-ben és Pecsorin nevet írt alája. Ez arczmás vonásról-vonásra annyira összevág Turgenyev és Bodenstedt vázlataival, hogy a bíró-

ság sem állapíthatná meg hitelesebben a személyazonosságot. Nyilvánvaló, hogy Pecsorin = Lermontov maga.

Lermontovnak ez a képe olyan, mint Wilde regényében a Dorian Gray képemása, a mely folyton-folyvást magára ölti eredetijének, az élő alaknak minden vonását. Pecsorin azt mondja a maga fiatalságáról: «Mikor a szülői felügyelet alól kikerültem, nekiszilajodva kezdtem élvezni mindazokat a gyönyöröket, melyeket pénzért megvehetni — s természetesen hamar beteltem velök. Aztán belevetettem magam a társaséletbe s hamar megúntam azt is; szerelmes voltam nagyvilági szépségekbe s azok is szeretgettek engem... Elkezdtem olvasgatni, tanulni, de a tudományokat is megúntam... Akkor aztán rettenetesen unatkoztam. Nem sokára áthelyeztek a Kaukázusba, ez volt életem legnagyobb öröme. Azt reméltem, hogy az unalom nem ölhet meg a cseccsencz-golyók záporában, — de csalódtam, — egy hónap alatt úgy megszoktam a golyók süvöltését, a halál közelét, hogy jobban féltem a szünyogoktól és még sokkal inkább úntam magamat, mint azelőtt... Bolond vagyok-e vagy gonosztevő, nem tudtam; de annyi szent, hogy megérdemeltem a szánalmat».

E sorokat Lermontov életrajzírója szóról-szóra lemásolhatná, csak annyit kellene hozzátennie, hogy a szülői felügyelet tulajdonképpen nagyanyai volt, mert az árva kétéves kora óta annál nevelkedett; hogy a szilaj életet — társaival együtt — már a nemes úrfiak nevelőintézetében megízlelte, valami efféle csíny miatt oda is kellett hagynia az iskolát s ez a tört pályá sodorta az-

után a katonai életre. Megférhetlen természete ott is bajba keverte s egy időre fogságba jutott. A fiatal gárdistának a kaukázusi sereghez küldetése enyhébb száműzetés számba ment, melynek oka először Puskin halálára írt ódája volt, 1841-ben pedig valami párbaj, a történetíró de Barante fiával. Önjellemzésének benső meghasonlásra valló végsorához pedig a biographus odajegyezhetné a tizennyolcz éves fiatalember egyik leveléből ezt a sort: «Nem tudom, mi vár rám: az elzüllés-e vagy a megbolondulás?» E szomorú sorhoz azonban az sem fűzhetne jobb kommentárt Lermontov önvallomásánál.

Igy áll előttünk Lermontov Pecsorinban; egy búskomor ember egymást érő kalandok közepett, únottan folytonos izgalmak közben, életcsömörbe esve fiatalon. A naplóról az olvasónak is az az érzése, a mit Lermontov maga írt arról: meg lehetünk győződve nagy őszinteségéről annak, a ki oly kiméretlenül leplezte le gyöngéit és hibáit. A legapróbb részletekig. Kötekedő természetéért is megvezekelt Pecsorinban: ennek Grusinczkij csipdeső békétlensége az ő megférhetetlen természetére ütött, mely legjobb barátait is élceinek czéltáblájául használta. A vak véletlen a végletekig vitte ezt a hasonlatosságot s Lermontovot örökös ingerkedéseért tulajdon azon Platigorszkban, a hol száműzetését töltötte s a melyet regényének színhelyévé tett, szakasztott úgy állította megsértett és ellene ingerelt jó barátja, Martynov kapitány pisztolya elé, mint Pecsorint Grusinczkij fegyvere végére. Csak a párbaj kimenetele lett más: Lermontov holtan maradt ott a regényben leírt Masuk hegye lábánál, 1841

július 15/27-én. Még huszonhét éves sem volt egészen.

Úgy halt meg, párbajban, mint Puskin (1837), a ki szintén csodálatosan hasonló módon esett el, mint egyik legkedvesebb alakja, Lenszky. Csak-hogy Lermontovot nem siratta el hozzája méltó költő, a ki az irodalomban dicsőségének örököse lett volna.

Nemcsak Pecsorin ütött tökéletesen Lermon-tovra, nem csupán a helyszín ugyanaz a regényben, a hol Lermontov kaukázusi éveit töltötte, — a mellékalakok is egyfől-egyig természet után vannak mintázva, annyira, hogy a halálos párbaj egyik segéde azt beszélte Bodenstedtnek: Martynov azért volt kénytelen párbajra hívni legjobb barátját, mert regényében teljes hűséggel, félreismerhetetlenül az ő családja tagjait festette le, olyan világításban, a mit a kapitány nem viselhetett el. E mellett a tökéletes élet-hűség mellett föltehető, hogy a regényben elbeszél, lazán, csak Pecsorin alakja révén összehatózó események is valóban megtörtént esetek, epizódok a költő kaukázusi életéből, melyek együttvéve valószínűleg hű történetét adják első számúzetésének. Ott vagyunk tehát, hogy a naplóban Lermontov saját naplóját olvashatjuk. Csak egy kétségünk lehet még: Mért tette közzé gyónását ez a zárkózott természetű, meghasonlott lélek? Megfelel rá maga: «Egy emberi lélek története, — ha az a lélek még oly jelentéktelen is, — alighanem érdekesebb és tanulságosabb egy egész nép történeténél, különösen, ha érett észszel való önmegfigyelésből ered s úgy van írva, hogy az író sem részvétet, sem csodálkozást nem

vágyik gerjeszteni». Ezzel a felfogással csak igazat írhatott.

Ez az a pont, a honnan legvilágosabban látni végig a regényen. Pusztán regénynek szakgatott és csonka mű ez, kivált akkora embertől, a mekkora Lermontov. Mint egyszerű regényt, nem is illelné mai helye a világirodalom klasszikus regényei közt, ha írója kitűnő költő is s munkái közt ez a legkapósabb. Mint Lermontov naplója azonban a hézagosság és befejezetlenség dolgában tüstént a való életre hárítja a szerzőséget. Béla, Mary herczegnő esete: ezek egy élet eseményei, melyek nem tartoznak össze erősebben, mint hogy egy emberélet keretébe estek. Maxi-myecs Miksa, Vulics, Grusinczkij, Vjera: ezek egy ember ösmerősei, egyéb közülük nincsen egymáshoz. Történeteik nincsenek összeróva, de az életben sem voltak. Nincs befejezése a regénynek? A mit írója átélt, azt leírta, annyit írt le, a mennyit átélt; a regényt a sors fejezte be, fájdalmas stilszerűséggel. Hogy a regényben följegyzett események széteső epizódok, az való, hogy nem fejlődik egyik a másikból, azon nem lehet segíteni s védelmezni sem lehet egyébbel, csak azzal, hogy a költött naplóregények könnyen lehetnek tervszerűbbek s hogy nem okvetlenül a legszabályosabb munkák egyszersmind a legértékesebbek és legértékesebbek is.

A mi a compositiót megrontja, ugyanazon érvallik a regénynek rendkívüli érdekessége s a jellemek művészi rajza: a valódiságon. Azzal, hogy Pecsorin álneve alatt a műben önmagát tárta fel, nem csupán párját ritkító érdeklődést keltett regénye iránt minden időkre, hanem egy-

úttal egy különös, beteg lélek bonyolult és ideges életének oly pontos és őszinte rajzát adta, a milyet ilyen rendkívüli megfigyelő és leíró tehetőség is csak önnönmagáról vehet föl. Hőse igazán szinte példátlanul bonyolult jellem, sokban ellentétes is önmagával. Pecsorin szenvedélyt áhítóz érzésre képtelenül s holtra fásultan él szerelmes szivek között; a város élvhajhászatából az erdők és hegyek csendjébe vágyik, a hová azonban magával viszi a város bűneit; a nélkül, hogy alapjában gonosz volna, mégis oly eltompult, hogy szívet repesztő szerelmet játszik szórakozásból; életunalommal tele, a gyönyörúséget hajszolja s e hajsza közben is egyre fojtogatja az unalom; közönyös bűn és erény iránt s mégis megútálja magát a rája frecscent sár miatt; nem tud akarni, de cselekvései folyvást a felé húznak, a mit nem akar; érzi fölöslegességét, a magával való tehetetlenséget s egyre szorosabb körben kerülgeti a halál keresésének, szinte erőszakolásának gondolata, mint Faustot a fekete kutya. Lermontov egy operateur érzékeny kezével feszítette le a burkot erről a túlfinomult ideghálózatról, hogy megmutassa az életunalomnak, elsatnyult akaratnak, magukba roskadó vágyaknak, szüntelen gyötrő kielégítetlenségnek zsibbasztó sajnóságát. Az életnek ilyen betegei azóta nagy számmal gyűltek össze az újabb irodalomban, de Lermontov embere nem vész el közöttük. A többi nagy orosz írók festette muszka tanulmányfejek révén az idegen nemzetbeli olvasó is ráismer Pecsorinban az oroszra. Szemében ott van a szláv elfásultság és életközöny, mely a félvad népek szenvedélyességével temetkezik bele az életuna-

lomba is. Muszka-természetén kiütik magukat a kor vonásai: a német érzékenység, mely kevés-
 sel azelőtt talált utat Oroszországba, a francziák
 élvhajhászata s a byronismus keserősége, mely
 akkoriban nem hiányzott úgyszólván egy iro-
 dalmi hősnek a lelkéből sem.

Ilyen sokoldalú jellemet csak gondos részlet-
 rajz tehet élővé s csodálatos, mennyire biztos Ler-
 montov a részletek rajzában s mekkora erőt mu-
 tat az egygyéolvasztásban. Nem is sikerülhe-
 tett az úgy másnak, csak a ki előtt nyitva volt
 az angol, franczia, német, olasz irodalom, mert
 az oroszban még akkor nem lehetett erre példát
 találni. Így kétszeresen csodálatraméltó a Ler-
 montov részletező realismusa, még ha természet
 után dolgozott is s legbonyolultabb feladatánál
 a legmegbízhatóbb modèle-lel segített magán.
 Maga ez a módszer meglepő nála, hiszen ő ro-
 mantikus költő. Azonban Lermontovnak főként
 meséi romantikusak; néha — mint a *Számvevőné*
 történetében — az sem; a jellemekről soh'sem
 hiányzik nála egy-két erősebb kalapács-ütés.
 Annál feltűnőbb Lermontov reális hajlandósága,
 mert még a romanticismus is újság volt az orosz
 irodalomban, mely ez égalj alatt Puskin és Ler-
 montov munkáiban bimbózott először s teljes
 virágzásra is jutott költészetükben. De mintha
 e friss erőben hajtó irodalomban egy fa kétszer
 is teremhetett volna. Puskin és Lermontov nem
 csak a romanticismus kincseit aknázták ki, ha-
 nem új tárnát is nyitottak, melyből mások a tár-
 sadalmi és lélektani részletrajzok káprázatos kin-
 cseit hozták napvilágra. Akármilyen fiatalon hal-
 tak is meg Puskin és Lermontov, már mindketten

ismerték Turgenyevet, megérték *A revisor* megjelenését s látták Bielinskit, az új irány úttörőjét az elméletben.

Egyre világosabban úgy látszik ugyan, hogy a realizmus voltaképpen faji saajátság, mely természetesen és önkénynt hajt ki a képzeletszegény éjszakaiaknál, legjelentősebben az angolok- és oroszoknál: a fejlődés mégis oly rohamos, mintha valami jótékony tündér hét mérföldet lépő csizmákat ajándékozott volna az orosz íróknak. Egy századdal előbb az irodalmi stilus még alig volt kikelőben a szláv egyházi nyelv göröngyei közül. A ki a nyelvtant megállapította s a klasszikai és nyugateurópai versformákat rendre rápróbálta az orosz nyelvre, Lomonoszovnak születése csak száz esztendővel előzte meg a Lermontovét. Ez idő alatt Karamsin megírta nagy történelmi munkáját, tisztára népi nyelven, mely nála kifejezőnek s tudományos fejtegetésre teljesen hasznavethetőnek bizonyult; szókötéseit, fordulatait, árnyékoló és színező képességét aztán Zsukovszkinak számos fordítása gazdagította; Derzsavin pedig új zománczot vont érzelmekre és gondolatokra azzal, hogy szót adott a németek lágy sentimentalismusának s a kétely gyötrődéseinek, melyet Byron a kor költészetének vezérmotivumává emelt. Százados fejlődés után Kolczov tiszta népi nyelven tökéletes művészi becsű dalokat énekelhetett, mint Burns, s megszólalhatott Puskin, tagadhatatlanul a Byron hatása alatt, de mégis a maga egyszerűbb, természetesebb és nyugodtabb módján, filigrán érzéseit csiszolt formákba és változatos rímekbe öntve.

Byron hatása Európa-szerte példátlan volt:

Nem csak az irodalomban talált követőkre és utánzókra, hanem rányomta bélyegét egész osztályok gondolkozására és élete módjára is. Oroszország, a hol a műveltség és irodalom régóta beviteli czikk volt, ennek a hatásnak is tárva-nyitva állott. Íróik nem csak alakjaikat öntötték byroni mintára, tulajdon életük is úgy fordult, mintha maguk is byroni hősök lettek volna. Puskint az udvar fényében fölkeresték a szerelmek és dicsőség, később száműzetésében a veszélyek és kalandok s mindezzel betelve, hiábavalónak érez mindent s fásultan temetkezik faluja magányába, mint *Lara*, hogy aztán a rágalom párbajban vegye el életét. Leveleiben ilyen helyek vannak: «A mi a boldogságot illeti: e részt atheista vagyok». «Akármilyen édes megszokás is az élet, elég keserű ahhoz, hogy undorral végezzük». Gribojedov, a kinek mint testőrnek, diplomatának és költőnek hármas belépti-jegye volt az élet minden gyönyörűségéhez és szórakozásához, ilyeneket ír leveleiben: «Ideje meghalnom. Micsoda iszonyatos unalom! Adj tanácsot, mit tegyek, hogy a megőrülést vagy a pisztolyt kikerüljem». — Hát Lermontov élete nem olyan-e, mint egy byroni hősé: rohamos ifjúság, szerelmek és csaták tüzeiben, dicsőség és korai halál. — S ilyen volt akkor az egész orosz nemesség élete és gondolkodása.

A mult század elejének betegsége ez: a féktelen gyönyörvadászat után a teljes apathia. Ez tépázta meg Byron és Musset idegeit, ez hajtja Don Juant, ez gyötri Rollát. Ennek a beteg Pecosorin is. Ezeket a levelekből kitépett sorokat akárhol be lehetne iktatni az ő naplójába. Nem

«gonosz iróniá»-ból viseli hát a «korunk hőse» nevet.

Byronhoz különben talán összes követői közül senki sem jutott olyan közel, mint Lermontov. Puskin, ha szenvedélyes is, boldogabb, elégtelbb természet; rajta inkább a művészi példaadás fogott: az előadás hangjának elragadó lyraisága, a rövid jambus-sorok természetes könnyedsége, a meglepő kitérések. Lermontov ezeket már Puskin-tól tanulta; de lelki alkata volt rokona Byron-adtak az elkeseredésre Lermontovnak. Ő reá nem értelmetlenség azt mondani: az orosz Byron; ak-nénak, élete körülményei pedig még több okot kor is ilyen volna, ha Byronnak még a hírét is ki lehetne törölni életéből; szinte azt mondhatni: ha Byron nem születik, ő volna Byron.

Mint Byronban, néha Lermontovban is van valami daemóni; verseiben nem is lelkéről, hanem daemónáról beszél. Mind a ketten kikelnek a világ ellen, boldogtalanok benne, csak hogy Lermontov elkeseredése természetesebb, mert őt nem pusztán a hypokriták keserítik, hanem «az urak és szolgák hazájá»-nak kegyetlen sorsa, ő maga is sínylett börtönben és száműzetésben. A szabadságért való sóvárgása sem az a nemes bölcselkedés az emberi jogokról s a lélek szabad fejlődéséhez megkívántató korlátlanságról, mint Shelley és Byron gyönyörű álmódosása önkéntes száműzetésükben a világ legszebb vidékén; nem is a Schiller ideális lelkesedése, hanem az elnyomottságot sínylő fiatal lélek lázongása. Lermontov maga is számba vette, miben hasonlít Byronhoz s az utolsó pont az volt, — hogy ő mégis egészen orosz. Való igaz. S itt van köztük a nagy

különbség. Ő szeretetből gáncsolja nemzetét, mert különbnek szeretnē. Költeményeiben nem idegen országok szépségeit rajzolja, hanem

— A végtelen puszták csendes magányát,
Ha földre hajtja asszu fű kocsányát...
...S midőn tavasszal jégmenten az ár
Kiönt, s egy tenger az egész határ.

(Ford.: *Arany László.*)

Ő is elmondhatná Byronnal, hogy magas hegyek neki érzelmek, mint a hogy *A cserkesz fiú* el is mondja:

Láttam sötétlő szirteket,
Csoportjukat patak hasítá,
S én érzem belső éltöket,
Lelkem erre az ég tanítá.

(*Arany László ford.*)

Mint Byron, ő is a nagyszerűt, a félelmetest szereti a természetben, de megtalálja azt hazája földjén, a Kaukázus bércei közt, a természeti szépségek, nyers erkölcsök, szilaj erények, kalandok és álmok hazájában. A nyugati romantikusoknak Kelet csak színes álomvilág, a költők Tündérországa; Lermontovnak ismerős valóság, élmény, költménévei nagy részének termő talaja s hazai kerete. Mint e vadregényes tájon a zord bércek s a délszaki buja növényzet ellentétei, úgy egyesülnek költészetében a hősiség és boszúállás kegyetlen indulatai, tikkasztó szenvedélyek s györgéd érzések virágpompája. Romantikusabb tárgyakat képzelni sem lehet, mint *Hadzsi Abrek* vérboszúja, a rejtélyes *Ismail bey* sorsa: vetélgő fejedelmi testvérek, kedvesét férfi-mezben kö-

vető hajadon, harczok vérpárája közt kivirító szerelem, a lány eltűnése, testvéri kéz orgyilka. Mindezek a romanticismus állandó motívumai; emlékeztetnek Byron keleti költői beszélyeire, a boszú *A gyaur*-ra, a szökés, az álruhás szűz az *Abydosi ará*-ra s *Lara* rejtélyes alakjaira, — de mindez épen elődeinél kieszeltség, utánzás és Lermontovnál eredeti. Ő ott él, maga is harczban a cserkeszekkel, a hol e történeteket a szájhagyomány őrzi. hol ez erkölcsök s e szenvedélyek uralkodnak. Minden során érzik, hogy való és ismerős vmágró. ir s a különösségekben is reális. A grúz föld az ő képzeletét s érzéseit is buja termékenységre hevíti. Cselekményét nem mondhatni gazdagnak, a harcz és szerelem motívumai sűrűn ismétlődnek, a lélekrajz sem mély, többnyire csak egy-egy uralkodó szenvedélyre szorítkozik: de az emberek és tájak, a harczok és a természet festésében magával ragadó hév lobog s csak úgy patakszanak a költői szépségek. Az olvasó figyelmét és szívét rohammal veszi be, mint Arany László mondja, a ki Bodenstedten át sokat lefordított verseiből s egy kitűnő essay-ben is ösmertette. Ha akar, mélyre tud szállani a lélekrajzban. A romantikusok egyik főérzelme, a szabadság utáni epedés uralkodik *A cserkesz fiún*, kit a kozákok hazulról elrabolva, egy zárdába adtak, de a rabságot nem bírja elviselni, megszökik, hogy eltévedve, irtózatoss szenvedések s a kiemerülés lázálmai után mégis a kolostorba kerüljön vissza s a halálban találjon szabadulást. E költői beszélynék egyetlen szereplője van, azt mondhatni: egy gyermek eposa. Főművében, *A daemon*-ban a másik nagy szenvedélyt raj-

zolja, a szerelmet, a romantika symbolismusával a sátánban. A romantikusok hévvel hirdették a szerelemnek mindent legyőző hatalmát, mely az égieket is megejti (Byron: *Heaven and Earth*, 1821., Moore: *The loves of the Angels*, s *Lalla Roukh*-ban *A Paradicsom és a péri*) s a gonoszt is megneemesíti (De Vigny: *Eloa*, 1823). Lermontov gazdagon festi a szerelem gyöngéd és kegyetlen, könyörgő és erőszakos, édes és megrontó szenvedélyét egy apáca iránt szerelemre gyúló sátánban, a ki az érzelmek fölbuzgásában maga is könyekre lágyul, megjavulni, megtérni vágyik, gyötrődésével szánalmat gerjeszt, vágyával részvétet, végül szerelmet. A fehér angyal s a csábító küzdelme a szent helyen, a tört hangok a zárda éji csöndjében, Tamara izzó szenvedélye, melyet hamu alá akar takarni, majd önfeledt odaadása, végül lelkének Gretchen-szerű mennybevitele: csupa költői fordulat, meglepő változatosság, megannyi gyöngye a lélekrajznak, egész áradat feledhetetlen szépségekből. Lermontov egész életén át írta e művet; 1829-ben fogott hozzá, tizenöt éves korában s újra meg újra kezdte, még 1840-ben is, két esztendővel halála előtt. Ki nyomtatni — ez a muszka könyvek rendes sorsa — csak 1860-ban lehetett.

A szabadság- és szerelem-vágy e két hatalmas festményében a költő magát rajzolja, ha nem pillant is ki mindegyre alakjainak álarca mögül, mint Byron. E nagy érzések tüze emésztette föl ifjú életét. Ezer kielégíthetlen kínjának fonákja nála a hétköznapi élet rajzában a mélabú, a gúny és megvetés, melylyel az embereket nézi. Maga jelöli meg ezt egyik levelében (1835) fő-

vonásaul: «Cette froide ironie, qui se glisse dans mon âme irresistiblement, comme l'eau qui entre dans un bateau brisé». Ez ömlik el *A számvevőné* rajzán, a tambovi helyőrségi élet ez epizódján, midőn a megrögzött vén kártyástól egy tiszt a játék hevében elnyeri fiatal feleségét. Csak egy elbeszélő költeménye van, a Vaszilyevics Iván czár ifjú testőréről s a felesége elcsábítóján bosszút álló kalmárról szóló ének, mely egészen tárgyias s régies egyszerűségével teljesen elüt egyéb műveitől. A gúnyt és megvetést különben kisebb költeményeiben sem tudja megtagadni; kikel a társadalom ellen, mely Puskind egy golyó áldozatául hagyta veszni, becsülete rabszolgájaként. Szidalmakat szór a francziák nyomorult népére, mely ujjongani bír, mikor a megalázott Napoleon holttestét Párisba viszik a tenger szigetérről, hol az óceán őrizte, az óceán, «oly nagy és legyőzhetlen, mint ő».

Talán az emberek e megvetésével kapcsolatos, hogy bármennyire lelkét önti is ki munkáiban, még kisebb lyrai verseiben sem igen lép nyílt sisakkal a közönség elé.

Ha ejt is szót magáról, rendesen burkoltan cselekszi. Az orosz költők épp úgy rászoktak az allegóriára, mint a mieink a szomorú években. Lermontov azonban akkor is elrejtőzik, mikor csak önmagáról beszél. Ha valamely természeti kép talál ő hozzá, a hasonlatnak csak első felét rajzolja meg, a másodikat elhallgatja. Három pálma állt a sivatagban — beszél egyik költeménye, — a kik elunták életöket s azt kívánták, bár utas jőne megpihenni árnyékukban. Megjő a vándor karaván s meghál a hűsön; reggel aztán kivágják

a fákat s tüzet raknak belőlük; elhamvadtak, most poruk sincs. — Ilyen burkolt képbe rejti az ifjúság vágyát az új, a kaland, az emberek után, melyek felemésztenek s nem hagynak nyomukban, csak pusztulást és hamvat. A költő maga bele sem szól a képbe. Elnéz egy viharban bukdácsoló hajót:

Vihar, vész hadd himbálja, hagyja,
Talán enyhet a vészbe lel.

Egy szót sem szól magáról, mégis ő rá gondolkunk. — Felhők szállnak az égen, megszólítja őket:

Felhők az égbolton, örök vándoresapat,
Kik völgyön és hegyen vonúltok szüntelen,
Hazátokból futtok; tán más hon csalogat?
Vagy mint én, száműzve jártok ti is velem?

Nem. Csak a kietlen hont kerületek ti,
Nem érzitek nyüzgő lefékezés kínját,
A szenvedélyt, igát nem ismeritek ti...

(Arany László ford.)

A szálló felhők a Lermontov szívét ismertették meg velünk.

Még ilyen burkoltan is keveset beszélt magáról. Egyáltalában nem sokat írt a közönségnek; életében nem adott ki, csak egyetlen kötetet. *A szerkesztő, olvasó és költő* című érdekes beszélgetésében, — melyet németből Gyulai Pál fordított magyarra, — ezt adja okul:

Mi szükség, hogy tudj' a tömeg,
Kedélyem mért hasonla meg?
Fájdalmamat eladjam pénzen,
S a sokaság gúnynyal tetézzon...

És verseimmel mért tegyek kárt
 Az ártatlan ifjak lelkében? ...
 Mért verjem fel a vakság nyugtát
 És a tudásnak forradalmát.
 Nem! Rejtegetve őrzöm mélyen,
 Mit lelkeim gondolt, érezett,
 S nem váltok, bárki mit beszéljen,
 Ily átkos áron hír-nevet.

A *Korunk hőse*-ben később mégis feltárta lelkét, álnév alatt ugyan s talán nem sejtve, hogy így is ráismernek. Valószínű, hogy regényével meg akarta óvni az ifjúság lelkét a kártól, mely az orosz nemes-ifjak megszokott életmódjával jár, a melyet ő is folytatott; ez az erkölcsi cél azonban a regényben homályban marad. Hiába akarta kimélni «a vakság nyugtát», költeményei elégedetlenséget szitnak, háborgást keltenek s bármikor jőjön is el Oroszországban a «tudás forradalma», abban része lesz Lermontovnak. Mindez következetlenség, de nemes következetlenség. S jutalma érte az a szép csalódás, hogy bár érzéseiből és gondolataiból sokat «őrzött meg rejtegetve» pusztán magának, hírneve mégis magasan száll, át «völgyön és hegyen», mint a felhő, a melyről énekelt.

GONCSÁROV.

Az író névről is kevesen ismerik, a regényről ezímszerint is alig hallott az idegen olvasóközönség, noha az orosz regények ma nemcsak kelendők, hanem egyenest divatosak Európaszerte. Pedig Goncsárov jeles író s *Oblomov* kiváló regény, melynek az a ritka szerencse jutott osztályrészeül, hogy főalakját az író nemzete nemcsak a maga véreből valónak ismerte el, hanem egyenesen magára ismert benne, jellemének alapvonásában, mint a hogy a norvég nép a maga nemzeti egyéniségére, lelkére és multjára ismert Ibsen *Peer Gynt*-jének ábrándozó, kalandos természetében, szomorúan hangolt lelkének zavargásában, hányt-vetett életének viszontagságaiban, s az egészet a maga képének vállalta. *Oblomov* hazájában jellemének fővonásából faragták az «*oblomovismus*» szót, s a fogalomról, melyet ez az új szó jelöl, elismerték, hogy alapvonása az orosz természetnek.

Ki hát ez az érdekes ember és milyen tulajdonképpen?

Oblomov közepes módú orosz földesúr, a ki azonban keveset törődik falujával: a sztároszta csalja, a jövedelme apad; maga a fővárosban

henyél, s örökösen terveket kohol, hogy majd talpra áll, dologhoz lát, mindent rendbe hoz, pompás újításokba fog. De hiába nógatja magát, hiába készülődik, hogy majd összeszedi az erejét és terveket fog kovácsolni, mindjárt ez a terve is dugába dől. Marad porlepte szobájában, a foszladozó díványon heverészve, — a honnan jóformán fel sem kél az egész munkán át. Gyermekien jó, esze is volna, művelt is eléggé, de nincs izma, afféle emberi puhány, sem tenni nem bír, sem akarni; szerelme kialszik, mert röstell átmenni a Néván menyasszonyához, a helyett elveszi a gazdasszonyát, a ki ott lakik mellette a szomszéd szobában s rendet tart az övében is, egyszerű, tiszta szótalán asszony, a ki mindenbe beletörődik és soha sem mozgatta meg Oblomovnak sem az érzését, sem a gondolkozását. A gondolkozástól elszokott, mert közben rendesen elalszik, az olvasástól is, a könyvet hamarosan leteszi és maga elé bámúl, míg pillái le nem ragadnak. Semmi sem érdekli, hiábavalónak talál mindent. Az életközöny lustává teszi a betegségig, azután ostobává, végül gutaütéses élőhalottá.

Az orosz írók jócskán hozzászoktattak bennünket a különös emberekhez, de Oblomov kirí valamennyi közül. Dickens szokott ilyen meglepő szertelenségeket rajzolni, csak hogy az ő vázlatai mulatságos caricaturák, az orosz írók különcei pedig szomorú torzképek, annál szomorúbbak, mert igazak. Különcségük rendesen éppen az oblomovismusban áll, az akarat-gyöngeség és nembánomság vegyülékében. A Dosztojevskij, Turgenyev, Gogoly alakjai csupa töprengő, habozó, maguk elszánására képtelen em-

berek; Raszkolnyikov és a *Fehér éjszakák* magányos őgyelgője; a Kirszanovok és Csulkaturin, a «főlöleges ember»; Akakievics Akaki és a falujokba temetkezett kiscgazdák, a kiket Csicsikov trojkája egy napra felver tétlen álmodozásukból: egytől-egyig ilyen akaratbena tengődők, Puskin Anyeginjével és a Lermontov rajzolta «korunk hőse»-vel együtt. De ezekben mégis csak fel-felvillan az életnek egy szikrája; Oblomovban elejétől fogva kialvófélben pislog, míg erejefogytán utolsót lobban. Ez a kialvás, hamuba-rogyás a regény lélektani témája.

Nemcsak az alakokban, íróikban is megvan ez a lankadtság és maguknak parancsolni nem-tudás. Dosztojevskij rajongott a családjáért, s még sem bírta megállni, hogy el ne kártyázza a szó szoros értelmében az ingét is, mikor otthon a családjának nem volt betevő falatja sem. Turgenyevnek, mikor a rendőrség egy ideig szemmel tartotta, ez mindjárt úgy erejét szegte, hogy egész életére külföldre költözött, beleolvadva a Mme Viardot családjába. Gogoly, miután *A revisor*-ban a hivatalnoki kar, a *Holt lelkek*-ben meg a vidéki földesurak jobbágyaikkal egyetemben vesszőt futottak sarcasmusának kancsukája alatt, egyszerre szétszaggatta regényének folytatását, a kormány hívéül szegődött, s vallásos vakbuzgóságba merült. Puskinnak, Lermontovnak teher volt az élet, a melytől szabadulni igyekeztek. Ennek az akarásra és tette képtelenségnek benne kell fészkelnie az orosz néplélekben, különben nem volna olyan egész történetük és egész társadalmuk, mint egy vulkán lejtőjén épült város, a hol meg-megrázza a benső háborgás, egyre el-

öntéssel fenyegeti a tűzár, mely eddig mégis mindig visszabágyadt és hamvába halt. S e nélkül a «minden mindegy» nélkül nem volnának úgy elmaradva fejlődés, műveltség és minden dolgában, mint a hogyan vannak.

Igy találni rá könyvalakokban, írók életében, az egész nemzet lelkében az oblomovismusra.

Ha *Oblomov*-ban nem lenne is egyéb, mint az orosz faj egy leverő jellemvonásának megfigyelése és visszatükrözése, akkor is érdekes volna néprajzi, sőt néplelki szempontból. A lélekrajzban azonban erkölcsi példázat lappang, mikor a nem-törődömségnek és a jóra való röstségnek ez a főbűne olyan pusztítónak mutatkozik, hogy megemésztí gazdájának nemcsak az érdeklődéseit, szórakozását, hanem apránként megőrli az egészségét, értelmét, még az élete boldogságát is. Goncsárov nemcsak résztvevő bánattal hinti be ezt a lehangoló történetet, hanem tanúlságot is kovácsol belőle. Sokkalta többet kívánt az íróktól a pusztá megállapításnál, élethű tükör-kép-nél, még a «láthatatlan könnyek»-nél is többet. Kétségbevonhatatlanul az ő nevében követeli tőlük *Oblomov*: «Nyújtsák kezüket az elesett embernek, hogy fölemelhessék.» Nem pusztán hirdette ezt, meg is cselekedte, a mennyire csak tellett írói erejétől. A tanítás egyszerű és ósdi módon, de közvetlenül és hathatósan pattan ki: szembeállítás révén. A petyhüdt *Oblomov* szellőzetlen, piszkos szobájába időnkint be-betoppan egy volt iskolatársa, a ki mindig friss, éltető levegőt hoz magával. Ez a *Stolez* nincs megfürösztve a nagy hősök módjára sárkányvérben, egészen mindennapi ember, de micsoda pompás egy ember!

Egyetlen hibája: szemlátomást úgy van esztergályozva, hogy ízről-ízre ellenlábasa legyen Oblomovnak; ez a felöltő czéltudatosság kissé gyöngíti valódiságának hitelét. Példaadásának első pontja pedig igen is távolról kezdődik: azaz, hogy apja német volt s ő nyugodt, szorgos komolyságát tőle örökölte; vérében van többi jellemvonása is: megfontoló, de aztán elszánt, gyönyörűségét találja a munkában, önbecsülését helyezi a kitartásba, tanult és életrevaló, mindenhez ért. Szóval egy északnémet vagy svájci, szemben a szegény, gyermeteg, lomha Oblomovval. Természetes, hogy amazé a boldogulás, az élet és a szerelem; az ő felesége lesz a leány, a kit Oblomov szeretett. Goncsárov szemlátomást gyönyörködik ebben az alakjában s bemutatásakor mélán elmosolyodik: «Hány Stolcznak kell még orosz nevek alatt megjelenni?»

Goncsárov mértani pontossággal kiczirkalmozta az ellentétet kettejük között. Úgy bánik velök, mintha két golyóval játszanék, melyeket két szemközti pontból egymásnak gördít, s a melyek egymást surolva, végül egymás helyén állapodnak meg. Végezetre Stolcz fönt van, a meredek tetején, gazdagon, művelten és boldogan, — Oblomov pedig lent, a lejtő alján, elbutulva, elszegényedve, élőhalottan. Ez a helycsere illusztrálja a tanulságot: az Oblomov-féle emberek nem életképesek, a Stolczoké a világ. S ez a tanulság már nincs úgy az orosz földre korlátozva, mint a néplélek jellemvonásának megállapítása.

Oblomov és Stolcz olyanformán állanak egymás mellett, mint az álmodozás és józanság hal-

hatatlan két alakja: Don Quixote és Sancho Panza. Maguk az alakok csöppet sem húznak egymásra; a tulajdonságaiban is «elmés-nemes», nyughatatlan, önfeláldozásra kész lovaghoz mértén a sympathikus, petyhüdt Oblomov szánalmas figura; Stolcz meg világos eszével, tanultságával miben ütne a földhöz ragadt otrombaságra? Csak szembeállításuk módja hasonlatos, írói cél és morális tanulság dolgában óriási köztük a különbség. Cervantes nevetséget akart támasztani az idejét múlt lovagi rajongás kifigurázásával, azt keresett a bárdolatlan nyers józanság vaskos komikumával is; Goncsárov pedig szánalmat kér a tespedés, az élehetlenség számára, tiszteletet akar kelteni a józanság, tevékenység iránt. Világos, hogy az alakok idő folytán szerepet cseréltek. Ott még az ütött-kopott, ábrándozó lovag a fölény, ott ő az érdekes, a mozgató, emitt már Stolcz az új idők munkás vitéze, a józan, tanult, dolgos ember, s most már ő hurczolja magával a gyámoltalan álmodozót. Don Quixote és Oblomov: mind a ketten elmaradtak az időtől, de az egyik csak mosolyt kelt kicsorbult kardjával, szélmalom-harczával, a tétlen Oblomov ellenben a maga poros szobájában, foltos zekéjében, szétmálló kanapéján lenézéssel és haraggal vegyes szánalmat. Cervantes csak kinevetésre itéli a vénhedt vitézt, Goncsárov tragikummal sújtja az új-kor henyéjét, az útban állót, a kerékkötőt. Az egyik csak nevetséges, a másik bűnös. A Sancho azóta tanultak és komolyodtak; ma ők a vezetők. Ebben a felfogásban és ebben az igazságszolgáltatásban van az a lecke, a mely Oroszország határain kívülre is szól, a mit mindenütt

megszívlelhetni. Az ellentétes természetek ilyen tanulságos szembeállítására emeli felül az *Oblomov*-ot a sekélyes néprajzi regények színvonalán, s ez a modern szellemű ítélkezés igtatja az élet komoly értékű másolatai, a nagy regények közé.

Ezt a polczot Goncsárov nemcsak lelkiismeretes megfigyelésével érdemli ki, a miért mélyére tekintett az orosz léleknek, hanem művészi erejével is, melylyel megfigyelését egy hús- és vérből való életeleven alakká bírta tenni. Goncsárov a legkitünőbb realisták közé tartozik. Nem éppen úttörő, mert hiszen Gogoly főmunkái megelőzték az ő első regényét, a *Köznapi történet*-et (1847), de mesteréhez képest haladást jelent. Gogoly inkább a külsőségeket szokta leírni, — ebben nem is mérkőzhetik vele Goncsárov, — alakjainak benső tulajdonságai csak átderengenek azon. Goncsárov is hasznát vette ennek a módszernek, de csak jelentéktelen alakoknál: a lomhaságban megrögzött, dörmögő vén inas festésénél, egy utczarovó világfi, egy megcsontosodott hivatalnok, egy atyáskodó, szájas semmittevő rajzában, a kiket hogy egyenként leírhasson, rendre odacsődít Oblomov látogatására; ez is a Gogoly fogása, a ki tárántaszba ültette hőst s bebarangoltatta vele egész Oroszországot, csakhogy minél több fajta orosz lefényképezhessen. — Gogolynál csak összetartóul van egy-egy ilyen alak az egész seregnek központjába állítva, máskülönb az alakok egyenlő értékűek előtte; így van ez *A revisor*-ban is, a *Holt lelkek*-ben is; Goncsárov érdeklődése azonban egy alakra van irányozva, s ha az *Oblomov*-nak két hőse

van is, a másik csak az előbbinek ellenlábasa, s arra való, hogy amazt az ellentét erejénél fogva világosabban megértesse. Goncsárov a Főalak lelkébe olyan mélyen száll alá, a mire Gogoly-nál nincsen példa. Igaz, hogy Stendhal és Balzac nagyszerű lélekelemzéseit már napvilágot láttak, mielőtt *Oblomov* megjelent (1856), de Goncsárov nem tőlük tanult.

Egyikök sem tette volna, hogy a többiek rovására csak egy alakjának az idegeibe vegye be magát, semmi egyébbel nem törődve, csak ennek az egynek gondolatait és nyilatkozatait gyűjtse, s minden lélekzetvételt meglesse, csak azért, hogy egy visszariasztó és elkedvetlenítő tulajdonságnak, az unalomnak természetrajzát adja. Goncsárov munkái általában hatalmas czáfolatai Brunetiére merész állításának, mely szerint az egész orosz irodalom merő átvétel, természetesen a francziából. Látszólag e mellett szólna az, hogy társas-életük egészen a párisinak utánzása, s nemcsak hogy a franczia könyvek nagyon kelen-dők náluk, íróik is sokat fordítottak francziából. Ellene azonban sokkal nyomósabb okok bizonyítanak. Ellene mond mindjárt az, hogy egyes orosz írókon szemlátomást a német sentimentalismus érzik, másokon a byronismus. Az orosz realisták munkái gyökeresen elütnek a franczia realismus alkotásaitól, s inkább az angol írók műveivel mutatnak rokonságot.

Nem szükséges itt a két nép lelkének nyilvánvaló különbségeit bolygatni; elég irodalmuknál maradni.

Tárgykör dolgában: a francziának nincs inyére a positiv valóság; gondolkodása elvont,

képzelete mozgékony, ideges. A magasabb dél-körök alatt nem virágozik így a képzelet, sem Angliában, sem Oroszországban; az éjszakai ember erősebben hozzá van nőve a valósághoz, köztük hiányzanak a szikrázó temperamentumok. Taint kileli a hideg, mikor a wakefieldi lelkész helyébe képzeli magát, annyira fárasztja őket az élet robotja, olyan kinnal izzadják ki a kötelesség verejtékét. Az orosz író, mint az angol, mind realista. A gyakorlatias angolnak gyönyörűség a maga rendes életének elégedettsége, azért rajzolatja szívesen; az orosz elviselhetetlenül nyomorult sorsa láncolja magához, a min kívül nem is lát egyebet. Azzal az idegességgel ellentétben, mely a francziák életében és munkáiban sziporkázik, angolok és oroszok munkáiban éppen a nagyság és nyugalom a szembe-tünő. — A francziák Victor Hugo óta keresik és túlozzák a rútat, hogy meglepő hatásokat csiholjanak belőle az ellentétek révén: az oroszoknak keresetlenül is elég akad útjukba, a mi az életükbe tartozik, azért nem is élezzik ki, nem idealisálják, annál kevésbbé, mert úgyis hiányzának náluk az ellentét ragyogó fele. Ha a nép alsó rétegéhez szállnak, mint az angolok gyákkorta, az oroszok meg szinte rendesen, ott nem érdekességet hajszolnak a francziák módjára, nem turkálnak az irtózatban, hanem természetes színében mutatják be a nyomort, az ember elzüllését benne. Az embereket is elütően látják: a bűnök a francziáknál szinte kizárólag a ledérségből burjánzanak elő, az oroszokban a nyomor a talajuk. A francziák rendszerint a túlszigázott, elnyűtt idegek nyavalyáiról adnak diagnózist, az

oroszk éppen ellenkezőleg, a fel nem ébredt finomabb érzékek zsibbadtságára mutatnak példákat.

Megfigyelés dolgában: az oroszok a lélek mélységeit búvárolják, a francziák az idegekben lesik meg a gyönyöröket és kórságokat, inkább physiologusok, mint psychologok. Francia író leírná Oblomov arcszínének fokozatos szürkülését a viasz-sárgán át a hamu- és föld-színig, melyet a borivástól lilaszín foltok tarkáznak, beszámolna hajszálainak csepűszerű kihalásáról, kidülledt szemének bizonytalan merev tekintetéről, a mint lassankint megüvegesedik; apróra leírná, mint reszketnek kezei, mint kezdi húzni élettelenedő lábát. Goncsárovnál minderről szó sem igen esik; az írónak nincs szándékában levizsgázni az orvostudományból. Az orosz író, s az angol is, a lélek érdekli. Tolsztoi is csak az öntudat csökkenéseit, kimaradozását írja le a meghalásban. Dickens csak a halott Steerforth-t mutatja meg a hullámokon, Thackeray csak üresen maradt karszékét a meghalt öreg Crawleynek.

A mi a megírást illeti, a francia sohasem hanyagolja el az izgalmas mesét; az angol és orosz kevesebbet gondol annak kerektségével, s érdek-költést és tanulságot egyaránt a jellemektől vár. A francziáknál hagyományos a ragyogó compositió, az oroszoknál nem ritkán egészen elfödi a részletek rajza, mint Raszkolnyikovnál és *Oblomov*-ban is. Másfelől a francia egy ponton reálisabb az alakok rajza közben: nem farag olyan hihetetlen caricaturákat, mint az angol, sem oly szívszaggató humorú alakokat, mint az oroszok. Természetes is: a theoretikus ember lelkesedésre hajlik, a realis humorra vagy

íroniára. Azt be kell ismerni, hogy az angol és orosz irodalomban több a különöz, mint a francziában. A faji saajtságokon felül annak is van ebben némi része, hogy az angol és orosz író egyaránt óriási számú néphez tartozik, s ebben már számarány szerint is több a különöz, a kik magukhoz ragadhatják az író érdeklődését. Egyikük felé a világ minden sarkából tolong a gyarmatok változatos népessége, különös, az ótt-honi élettől és emberektől elütő gondolkozású, szokású, modorú emberek; — a másik előtt óriási földdarab van nyitva, melynek minden zugában más és másfajta életmódra, furesánál-furcsább szokásokra és erkölcsökre, a műveletlenség babonáira s a félműveltség félszogségeire, léptenyomon új meg új torz-eredetiségre bukkan.

Munkáik velejében: a francziákkal szemben, kik Théophile Gautier óta egyre teljesebben a l'art pour l'art elvéhez állnak, az oroszok és angolok egyaránt irányzatosak. Az angol gyönyörködve szemléli a maga egészséges életét, melyet megszépít a nemzeti nagyság tükröződése, ön-élegülten írja le, s nyomorairól csak mint javításra szoruló foltokról emlékezik meg. Az orosz keserű fájdalommal merül a szomorú muszka-élet rajzába, a különös emberekébe, kikkel sok százados elnyomás elfeledtette az akarni-tudást és megszokatta a nyomort. Amannak derűjében, ennek megindultságában egyaránt olyan valami lappang, a mit a franczia prózaírókban — Páris bálványozását leszámítva — nem igen találhatni: mély hazafiság. S ebből az irányzatosságból és ebből a hazafiságból szűrődik össze az a 'morális ihlet', a mely az ő realismusukat megnesemesíti.

Ez összevetésnek úgyszólván minden egyes pontjánál találó például orosz részről *Oblomov*-ot idézhetnénk, annyi kiváló tulajdonság egyesül abban, s oly jellemző példája az orosz regénynek. Ennyi érdem méltán avatja a világirodalom nagy regényei közé, habár egészében nem ment jelentékeny hibáktól.

Egyik fogyatkozása kirívó az orosz irodalomban, melynek írói jórészt átélt eseményeket, szemek előtt élt embereket írnak le. Ezzel szemben Goncsárov alakjainál gyanú férkőzik hozzánk: nem képzeletiek-e? Nem áll ez *Oblomov*-ra, a ki nek teljes élethűsége kezeskedik arról, hogy természet után van festve. De már Stolcz ízről-ízre annyira az *Oblomov* tökéletes ellenlábásává van faragva, hogy ez a kiszámított ellentét az igazság rovására megy, árt a szeretetreméltó alaknak. Az alakok e költött volta legbántóbb utolsó regényében, a *Szakadék*-ban (1870). Ebben is akaratbeteg férfit rajzol, de itt az finom lelkű, művelt, világlátott festő, a ki egy leány-rokonát szép és emberi életre akarja kelteni. A jó házból való, okos lány szerelméért más is verseng, egy szálás derék erdész. Míg szorongva találgatjuk, melyikük felé hajlik majd a leány, az a kert végén egy vízmosta szakadék bozótjában mámoros szerelemben él valami különöz és aljas jött-menttel, a ki lopott gyümölcsön tengődik, ajándékba kapott elviselt ruhákban jár, és philosophusokat idéz, s a szabad szerelmet hirdeti. (Az alak a regény tervezgetése idején, 1848 táján, liberálisnak volt szánya, a kivitelnél, 68-ban, nihilista lett belőle.) A leány később mégis férjhez megy az erdészhez. Könnyű megérteni, hogy mit akart mondani az

író, de lélekrajz és tanulság mégis csupa kérdőjel. Elvértve megeshetik ilyesmi, lehet egyszer akár szóról-szóra igaz, de az egész nem olyan, a mi «egészen s mindig az». Úgy látszik, mintha az alakok a bizarr meséhez volnának hozzácompnálva. A kritika is, a közönség is túlságosan merésznek találta az egészet s nagyrészt e kritika volt oka annak, hogy Goncsárov végképp elhallgatott.

Ez az elrajzolt nőalak vezet rá Goncsárov másik nagy írói fogyatkozására is, s ez az, hogy nőalakjai általában halaványak, határozatlanok, Oblomov jólelkű, együgyű feleségét kivéve. Ez nem csekély hiba, de nem egyedül Goncsárov s nylik benne. Végig az egész világirodalmon, a női lelket szinte kizárólag csupa férfiak rajzolták meg s a rajzokat megint csak férfi-kritikusok hitelesítették találóknak. A mintákat és másolatokat egyaránt férfikéz gyúrta, pedig hogy ez ebben a munkában nem mindig megbízható, arra bizonyosságul itt vannak a csak Gabrielle Reuter rangú nőírók alakjai is, számtalan olyan vonásukkal, melyeket igazaknak találunk, de a minőkkel férfiíró sem nem tudná, sem nem merné alakjait illetni. Ezért nagy kár, hogy egyáltalán kevés női arczkép maradt ránk regényekben női kézből, tökéletes művészi becsűek csak az egy Eliottól, mert Jane Austen alakjai erény-bábúk, Ouidaéi mesealakok, a Sandéi meg egy ideges képzelet erotikus lecsapódásai. Eliot élethű férfialakjai, legfőként Bede Ádám, azzal kecségtetnek ugyan, hogy miért ne sikerülhetne férfinak épp ilyen tökéletesen női lelkek rajza, mégis kérdés, ha egy pár kellő műveltségű és megbízható ítéletű asz-

szony ebből a szempontból venné szemügyre a világirodalom nagy regényeit, Borvayné, Sharp Beckyn és Karenin Annán kívül vajjon még hány nőalakot találna kifogástalanul élethűnek? Goncsárov nőalakjai — amaz egyen kívül — aligha tartoznának a választottak közé.

Ha Oblomov élethűség dolgában ennyire kiválik Goncsárov többi alakjai közül, kéznél van a feltevés, hogy abba sokat olvaszott magából. A ki Goncsárov tehetségével nem mer nekivágni az irodalomnak, hanem harminczhatéves koráig hallgat, azután minisztériumokban görnyed, holtáig (1891-ben, hetvennyolcz éves korában) egy postaigazgató hivatalszobájában üldögél s csak szűkebb szabad idejében dolgozgat kedvére, Flaubertnél is tovább, tíz-tíz évig pepecselve egy-egy regényén, abban igazán kell lenni valaminek az Oblomov bátortalanságából, a munkához félve látó természetéből; nem volt az pusztá rágalom, mikor kritikusan azt írták, hogy az íróban is sok van az oblomovismusból.

Az pedig, hogy ez a föltett hasonlatosság máig sincs kifürkészve, egy ékkora írónak az életrajza ma sincs megírva, oroszúl sem, s hogy az orosz irodalomnak olyan alapos és fáradhatatlan búvára is, a milyen De Vogüé, az orosz regényről szóló könyvében Goncsárov munkásságán csak olyan általános szólammal röppen át, hogy «a század derekának irodalmához tartozik ez a kiváló regény is», — ez meg a kritikusok és essay-írók oblomovismusa.

TURGENYEV.

Turgenyevvel majd minden olvasója szinte személyes ismeretségbe jut, olyan nyíltan tárta föl életét és egyéniségét munkáiban. Elvezetett szülőhelyére, Orelbe (szül. 1818.) és jószágára, Spaszkoje-Szelo-ba, megmutatta annak népét a *Vadász naplójában*. Leírta anyját, az érzéstelen muszka nemesasszonyt, a ki jobbágyát egy nem tetsző köszönés miatt Szibériába küldi (*Punin és Baburin*). Ismerjük atyját, a daliás szép férfit, kemény apát, hideg férjet, de szenvedélyes szeretőt, a ki vetélytársa fiának első szerelme idején (*Első szerelem*). Beavatott gyermekkorának gyönyörűséggel teli óráiba, mikor a bozótba rejtőzve hallgatta egy örökké kóborló, dologtalan rajongónak a szavalását, az első verseket, melyeket életében hallott (*Punin*). Elmondta önnön első költeményeinek és szindarabjainak történetét. Leírta az ifjúság nagy céljait, melyeket fiatalon olyan közelnek hiszünk, mint a láthatár szélén lehajló eget; a felséges lelkesülést, melyhez méltó tettek nincsenek; mind a gyönyörű hajnali álmokat, melyeket a kényérkereső nappal szétzilál (*Előestve, Now, stb.*). Meghittjévé tett öregkora szomorú gondolatainak s a halál elő-

sejtelmének, mely átborzong a *Semlia* prózában írt költeményein; megírta *emlékezéseit* egész életéről.

A mit ő maga elhallgatott, elmondták mások. A nehéz éveket, mikor anyja kitagadta, a miért nem akart államhivatalnok maradni, s csak szigorúgva tarthatta el magát keresményéből. A két esztendeig tartó rendőri felügyeletet, mikor Gogolyról egy erőteljes nekrológot írt; e két év letelte után állandóan külföldre költözött. Ismeretes az a barátság, a mely Madame Viardothoz, a nagyhírű énekesnőhöz s ennek egész családjához fűzte. Hét évig élt a kedvökért Baden-Badenben (1863—70.) s velük ment azután Párisba. Párisi éveinek egész története benne van a Goncourtok naplójában. Rendes helye volt a «kifütyült írók asztalá»-nál, a hol Flaubert, Goncourt Edmond, Zola, Daudet szoktak kivüle összejönni, eleinte Saint-Beuve is. Mindnyájan szerették, legkivált Flaubert, ezt a bájos kolosszust, fehérhajú kedves óriást, a ki olyannak tetszett nekik, mint valami hegyi vagy erdei szellem. «Szép, nagyon szép, csodálatosan szép, — írja róla a napló — szemei kékek, mint az ég, oroszosan elnyujtva beszél, a mi nagyon jól áll neki». Viardoték házában lakott, a Rue de Douay-ban, a második emeleten. Falusi jószáguk mellett Bougivalban házat és kertet szerzett. Itt halt meg, 1883-ban. Mindenki ismeri azt a képét, melyen halálos ágyán fekszik; takaró leplén rózsák hervadoznak.

E rózsák illata ma is elkábítja olvasóit s szokás azt képzelni, mintha Turgenyev csupa szerelmes történetet írt volna s egész élete sem lenne egyéb egy símán folyó regénynél. Mind a két hit

tévedés. Hiszen élete magányosan és hazátlanul telt el, pedig éppenséggel nem azért ment külföldre, hogy a hazájabeli élet sodrát kerülje, hanem hogy szabadon gondolkozhassék és nyíltan írhaasson. Épen nem az a kozmopolita gondolkozású, lágy kedélyű, síma *conteur*, a kinek tartották. Hiszen mindig az orosz lelket, orosz nemzeti szellemet búvárolja, azt festi.

Takarjuk el a szerző s a személyek neveit egy tisztán szerelmi történeténél, pl. *Aszjá*-nál; a jószemű olvasó mégis tüstént rá fog ismerni az alakokban az oroszokra, az íróban Turgenyevre; oly hű rajzolója az orosz léleknek s olyan erős egyéniség. Újabban azt szokás szemére vetni (Brückner), hogy mindig a régi Oroszországot rajzolja, a 'márctzius előttit', — s a hatvanas évekbe helyezett alakjait vissza kell datálni 48-ra. Ez sem áll; csak az idegen olvasó nézheti elbeszéléseit pusztá meséknek; a ki a korabeli orosz életet csak valamelyest is ösmeri, látja, hogy Turgenyev mindig annak problémáit feszegeti, még kisebb beszélyeiben is. *Rudin* a magával tehetetlen orosz természet megtestesítője; *Milics Klára* az öngyilkosság egy időben elterjedt orosz járványának lelki diagnózisa. Nagy munkáiban ott csiráznak az orosz föld, a mult és jövő nagy problémái; az emberiség, a cultura és haladás kérdései nála mind az orosz népre vannak vonatkoztatva. Andersennek van egy meséje a szüléről, a ki elindult gyermeke jövőjét megtudakolni s az útját álló fagyos túskebokrot addig melengette a szívéhez szoritva, míg a cserje kivirított és útbaigazította. Turgenyev geniusa ilyen: hazája jövőjét kutatva, annak problémái az ő

szívében írói témákká nyiladoztak ki. De az idegen közönség csak a szerelmi történeteket olvasta munkáiban s eleven meséje, úri választékossága, halk hangja s a francziás könnyedség révén, a hogy meséit elbeszélte, finom, vonzó, internationalis írónak nézték s e részben is a legjobb francziákhoz hasonlították. Taine századok óta a leg-harmonikusabb íróművésznek tartotta.

Maga az a lágy és mély melancholia, mely legjellemzőbb vonása egyéniségének, az európai ember elfinomult pessimismusának tetszett. Pedig ha egyéb kiválóságai csakugyan általános írói előnyök is: ez a csendes mélabú jellegzetesen orosz vonás. Turgenyevnek a lelke tele volt a szláv szomorúsággal és életközönnyel. Gyermekkorában gyakran hallotta a szülei ház udvarán a kancsuka csattogását s a jobbágyság félenk megalázkodásából az élet szomorúságát és a sors durvaságát olvasta ki. Fiatalon, a földeken vadászgatva, csupa tragédiák közt mozgott, ha egy-egy emberrel szóba állt, vagy átlépte egyik-másik viskó küszöbét. Ezek a tragédiák töltik meg a *Vadász naplójá-t*, első könyvét, mely hírre kapott. Látnia kellett, hogy ezek a tragédiák különösen mindennapiak az ő hazájában, a hol a természet még szigorúbb, a sors még zsarnokabb és vérengzőbb, mint egyebütt. A mult sem tesz tanúságot egyébről, a jövő sem kecsegtet mással. S hozzá még ennek a szakadatlan nyomorúságnak sem czélja, sem foganatja, hiszen ha egész Oroszország egyszerre elsülyedne, mondja Potugin a *Füst*-ben, és magával vinne mindent, a mit létrehozott, nem hiányzanék egy szög sem a világból. «Mi nem találtunk fel semmit, csak a kancsukát».

A maga életének szomorúságát s az egész orosz élet czéltalanságát és közönyét Turgenyev a gondolkozó ember átértésével érlelte meggyőződéssé s érzékeny lelkének elcsüggedésével terjesztette ki tanulságát az egész életre. Az lett a hite, hogy az igazság, emberség, jószág elvont fogalmak, a melyek a sorssal szemben csak olyan tehetetlenek, mint az önmegadás és a tűrés, mely nem húzódhatik olyan szűk és sötét zugolyba, a hová el nem érne a sors kancsukája. Atérezte a természet közömbösségét teremtményei iránt s az élet egész kíméletlenségét.

És mert nagyon subiectiv természet volt, ezt a leverő tanulságot átvitte összes munkáiba. Annyira subiectiv, hogy minden munkájába belesűrődik egész egyénisége s egyes művei közt hiába keresnénk olyan különbségeket, a minőket hangban és hangulatokban, témák és érzések dolgában megtalálni a legnagyobb írók, Balzac, Thackeray, Tolsztoj művei közt; de ez az egyéniség olyan vonzó és rokonszenves, hogy sohasem ununk rá. Ámbár regényeket írt, egyéniségéről alakjai kedvéért sem tett le soha. Sőt inkább: azzal tette élőkké alakjait, hogy a maga hangulatait, érzéseit, tulajdonságait osztotta széjjel köztük. Mindössze háromféle embere van: néhány ideges alakja, mint Csulkaturin az *Ötödik kerék*-ben; azonkívül csak gyöngék és erősek. A gyöngéket, a Litvinovokat, Kirszanov Nikolájokat, Nezsdanovokat a maga érzéseibe és gondolataiba öltözteti s a maga szokásaival, hajlamaival, életének eseteivel ruhazza fel őket, olyan aprólékosságokig, hogy például Fenicska is az ő spaszkójeszelői házából és életéből került a Kir-

szanov Nikoláj házába. Az erőseket, a milyenek Bazarov és Szolomin, élő minták után rajzolja. Megfogadta, a mit Belinszkij tanácsolt neki, mindjárt legelső elbeszéléseinek megjelenésekor: «Ha nem csalódom, az ön hivatása az lesz, hogy a való élet jelenségeit megfigyelje s hagyja át-vándorolni képzeletén és aztán írja le... csak a puszta képzeletre ne bízza magát». Turgenyev szót fogadott kritikusanak s kevés kivétellel a legmegbízhatóbb modèl-t választotta: önnön magát, az idealis orosz, a ki az idegen földön is mindig vele volt. De akár magát írja le alakjaiban, akár másokat, az ő subjectiv természetéből rögtön ki-sugárzik, hogy milyen rokon- vagy ellenszenvvel van alakja iránt. S minthogy hangulatait csodálatos élénkséggel és közvetlenül tudja velünk közölni, nem sokára mi is úgy érzünk irántok, mint ő. Azzal, hogy így megmozdítja mellettök érzésünket, teszi őket elevenekké.

Neki magának az erősek tetszenek jobban, a Bazarovok és Szolominek, talán épen azért, mert ő maga azok közé tartozott, a kik verseket olvasnak és megkönyezik, mint Kirszanov Nikoláj s jobban értenek a zenéhez, mint gazdaságukhoz. Ezeket egy mélabús mosolylyal háritja félre az élet útjából és gyönyörűséggel nyitja meg azt a kemény fából való embereket előtt. Ezeknek a németes erényeitől és erejétől várta Oroszország megújítását. Főmunkái erről a jobb jövőről szólnak, az *Apák és fiúk* bizalommal, csüggedéssel a *Now*.

Asszonya is kétféle van. Egyik oldalt a csábítók és megrontók állanak, tele puhasággal, bájjal, szeszélylyel, érdekességgel: az Irinák és

Odinczovák, a kik sorsai a férfiaknak, — másik felől a tiszták, hívek, megbocsátók, egyszerűek és szorgosak: ezek a Tátjánák és Mariannák, az élettársak. Azokról álmodoznak az elvényt test-örtisztek, mint Kirszanov Pável, őket bámulja a német fürdők népe; emezekkel mennek ki a világba a Nezsdanovok, ezek a Szolominok élettársai. Azok a szerelemre valók, ezek az életre.

Legtöbb elbeszélésének az a tárgya, mint hagyja el egy-egy Litvinov a maga Tátjánáját egy ragyogó asszonyért és később mint tér vissza hozzá, vagy mint marad magára örökre. Ez a meseje a *Füst, Nemesi fészek, Egy boldogtalan, Tavaszi hullámok* elbeszéléseinek. Annyiszor ismétlődik ez a téma, mintha ez a mélabús, magányos ember azt akarná bebizonyítani egy egész sereg példával, hogy az életnek még legszebb érzése is vagy a szenvedély lángjának van híjával, vagy elhamvasztja az élet nyugalmit örökre. Talán a maga életének is ez volt a tanulsága, mert hiszen ő alig írt le mást, mint a mi emléke volt és a mit maga érzett.

Legnagyobb munkáinak alap gondolatát is tulajdon benyomásaiból merítette, otthoni látogatásainak hangulatából. Maga beszélte, hogy legkedvesebb alakját, a ki tőle magától legmesszebb esik: Bazarovot egy fiatal muszka orvosról mintázta, a kivel egyik oroszországi útján a vasúti kocsiban ismerkedett meg s a ki annyira érdekelte, hogy tulajdonképen ennek az alaknak a kedvéért írta meg az *Apák és fiúk*-at. Ez Turgenyevnek a legszebb könyve. Tervét Ventnorban, Wight szigetén dolgozta ki, 1860-ban; még ebben az évben megírta első fejezeteit s a követ-

kező évben Spaszkoje-Szelóban fejezte be. Az egész világirodalomban ő nyúlt először ehhez a témához; ő mutatta meg és indokolta költői és lélektani módon, hogy mennyire és miért nem értheti meg egymást két szomszédos nemzedék, az apák és a fiúk. A saját élménye értette meg ezt véle, ott, a vasúti kocsiban, a melyben ő volt a vénhedő törzs s egy fiatal orvos az új sarjadék. Ez a regény nem csak a Turgenyev korának és a rákövetkező nemzedéknek a rajza; minden régi és új generációnak a könyve az. De magában Oroszországban az általános emberin felül nemzeti vonatkozást is olvashattak ki belőle: eljöttét egy új, tanult, munkás nemzedéknek, a mely hozzágyürkőzik a cselekvéshez. Csakhogy mind a két tábor megütődött a könyvön. A fiatal Oroszország caricaturának vette a Bazarov alakját, a ki csak beszél és nem cselekszik, lenézi a művészeteket s észbeli ereje csak pusztá kritika, semmi más; a reactionáriusok pedig visszadöbrentek a fiatal nihilistától, — ezt a szót Turgenyev faragta és a regény majdnem olyan ismeretes lett, mint a szó, — a ki semmiben sem hisz az értelmén kívül.

Nagy munkáiban mindig ennél a problémánál maradt: a jövő kérdésénél, az ifjúság törekvéseinél. Mikor a fiatalság a nép felvilágosításáról álmodozott s a tanulók százával «mentek a nép közé», Turgenyev szeme elkísérte őket oda is. 1876 augusztus 8-án azt írta Bougivalból Flaubert-nek: «Chose incroyable, j'ai achevé mon grand diable de roman». Ez a regény a *Now*. Turgenyev nem prófétája volt ennek a mozgalomnak, hanem történetírója. Turgenyev regénye a kihalt törekvések kései elégiája, mely egy jó-

szándékú fiatalság gyönyörű rajongását gyászolja el s azzal a búskomor tanulsággal végződik, hogy az életnek nem a nagy élszánások adják meg a tartalmát, hanem a lassú, de folytonos munka. Nem azok fogják megváltani Oroszországot, a kik barricade-okról szónokolnak, sem a kik úgy közelednek a föld népéhez, hogy együtt isznak velük, a míg ez a nép maga föl nem jelenti őket: hanem a Szolominok, a kik tanultak, megfontoltak, dolgoznak és türelmesek.

Ez a nagy skeptikus egyben hitt: a culturában. Attól remélte, hogy ki fogja gyógyítani nemzetét az életfásultság- és tudatlanságból. Másképen munkái vigasz nélkül valók. Olyan közömbösnek érezte a sorsot az ember iránt, hogy azt hitte; annál közelebb férkőzik a valósághoz, minél messzibbre kerül a szokásos költői igazságszolgáltatást. Nezsdanov — a *Now*-ban — annyi törekvés, élszánás, önfeláldozás után önnön kezével veszti el magát, a nélkül, hogy életének akármi haszna volna. Bazarov küzdelmeinek nincs más emléke a sírkövén kívül. Legszembetűnőbb ez az álethű igazságtalanság *A puszta Learjé*-ben. Mikor ez az öreg paraszt szétosztja jószágát a leányai közt, azok kitűrják őt a ház utolsó zugából is. A vén emberből kitör a keserűség: «Ha nekem nincs födelem, nekik se legyen». És gyerekes szószertintvevéssel viszi véghez boszúját. Felgyújtja a házat, fölkapaszkodik a tetőre s a lángban-füstben zúzza a tetőt, tördeli a gerendákat, míg maga is le nem zuhan és szörnyet nem hal. És leányai? Boldogulnak; az egyik vezére a raskolnikoknak, a másik messze földön híres gazdasszony. «Megérdemelte-é a boldogságot? Ilyes-

mit csak fiatal korában kérdez az ember. Minden a világon, a jó épen úgy, mint a rossz, nem érdeme szerint jut ki az embernek, hanem valami, most még ismeretlen, de logikus törvény szerint, a melyet én nem feszegethetek, ámbár néha úgy rémlik, mintha volna róla valami homályos sejtelmem».

De nem csak zűrzavarában akart közelébe jutni az életnek, hanem azzal is, hogy sohasem lépte túl a természetességnek, sem a saját természetének és képességének határait. Összes munkáiban nem rajzolt egy valószínűtlen jellemet, ámbár jellemző-erejét kemény próbára tette, mikor az állhatatlanságot és ellenmondó tulajdonságok összetapadását emelte jellemző vonássá, mint *Rudin*-ban. Meséit sem feszítette túl a valószínűség legbensőbb határán soha, ámbár köre rendkívül megnövekedett, attól fogva, hogy egy-egy embernek a tragédiáját beszélte el, mint a *Vadász naplója* kis történeteiben, a két-három alakból kipattanó szerelmi problémákon át odáig, mikor minden alakja egy társadalmi osztályt, vagy más-más nemzedéket jelképez s az egyéni és szerelmi történetek a jövő problémáinak burkává feszülnek. Ezen az egész úton egyetlen egyszer sem vált keresetté, vagy nem-igazzá, mert nem festett olyan szenvedelyt, a melyet maga nem érzett, vagy a melyre képes nem volt, nem írt le gondolatot, a mely nem forrt ki benne. Azt a hasonlatosságot pedig, a mely alakjai közt így keletkezett, éppen mert majdnem valamennyit önmagából írta, változatos cselekményekkel és mozgalmassal jelenetekkel tudta feledtetni s ezeket a meséket olyan elmés és választékos módon, olyan

közvetlenül és melegen mondta el, hogy ezek a külső események szintc egymagukban is vonzó és olvasott íróvá tették volna.

Mindezek olyan kiválóságok, a melyek nemcsak az orosz, hanem az egész európai irodalomban is érdemes és érdekes íróvá teszik. Különös érdeme és érdekessége mind a két helyen, hogy ő ismer-tette meg először az orosz földet és népet az európai irodalomban. Ő volt az első orosz író, a kinek munkáit minden európai nyelvre lefordították. Turgenyev írta le az idegeneknek először az orosz föld tavaszát és őszét, az orosz aristokrátiát, a földesurat, a diákot és a népet, leírta a régi és a forrongó új Oroszországot. Megrajzolta a nemzeti önhittséget a jobbagység eltörlésének idején a *Füst*-ben; kipellengérezte a léha aristokrátiát és a tanulatlan, nyegle reformátorokat. Megértette a fiatal Oroszország vágyait és küzdelmeit, a mozgalmak célját és kétségbeejtő meddőségét. A kép, a melyet hazájáról és nemzetéről rajzolt, olyan elfogulatlan és őszinte, a melyet talán nem is festhet, csak a ki idegenben él. S külföldi élete és külföldi sikerei mellett ez lehetett a főoka annak, hogy míg munkái Európa-szerte ismeretessé tették Oroszországnak életét és irodalmát, népének szokásait és természetét: őt magát mindegyre idegenebbnek nézték otthon. Mikor holtteste hazatért a szentpétervári Wolkowo-temetőbe, a muszka ujságok egy része azt írta, hogy Turgenyev nem is orosz, hanem európai s Oroszország csak megvetést érezhet a pseudo-orosz iránt.

A «pan-orosz sphinx», melyről egyik prózakölteményét írta, ő rajta is megmutatta, hogy épen azokat tépi szét, a kik megfejtik a talányait.

TOLSZTOJ.

Mikor egy élet kialszik, a halál küszöbén még egyszer megelevenülnek a közemberek is, életök és jellemök föléled, legalább hozzátartozóik emlékezetében. Rendesen hamar elmossa ezt az idő; de a nagy emberek még előbbekké lesznek, mikor kilépnek a milliárd élő közül, a kik csak eltakarják alakjukat. Életöket világosabban látni s jobban érezni érdemöket. Tolsztoj alakja sem halványult halála hírére, sőt elevenült. Elfogott bennünket a parasztok babonája: szinte láttuk, a mint benéz ablakunkon és ránk szegzi szemét. Mintha hirtelen átolvastuk volna összes műveit, oly élénken támadt föl hatásuk újra. Az ellentétes ítéletek közt, melyek róla elterjedtek, annyi világos, hogy ma nincsen a földön ily világgraszoló író, s talán hozzáfogható ember sincs, a kiben annyi szeretet s oly erős meggyőződés élne s ki oly lankadatlanul kutatná az élet czélját.

Az élet valóban csak elhomályosította Tolsztoj egyéniségét, a miben nagy része van annak, hogy Oroszországban élt. Alakjára az ellenmondások köde borult. Egy kitünő író, a ki hátat fordít az irodalomnak, becsmérli a művészetet, s ha

munkáit hallja említeni, indulatba jön; gazdag ember, a ki szegénységet hirdet s elítél minden magán-vagyont; kezdik vallásos rajongónak tartani, s egyháza éppen akkor zárja ki; tanítása és tettei közt is könnyű ellenmondásokat találni. Egyéniségét illetőleg ily ellentétek közt botorkált az érdeklődés és a kritika; nem csoda, ha ez maga is ellentmondásba szédült. Szokássá vált Tolsztojt ketté hasítani: magasztalni benne az író és mosolyogni a gondolkodón. Így próbáltak egyezséget kötni csodálói az ócsárlókkal. De leszámítva azt, a mi egészen természetes, hogy röpirataiban csakugyan nincs meg szépirodalmi munkáinak nagy művészete: máskülönben ez sem egyéb badar ellenmondásnál, hiszen regényei és elbeszélései, melyeket bírálói csodálattal említenek, tele vannak azon eszmékkal, melyeket röpirataiban gáncsolni szokás. Olvasói lelkesültek az alakokért, kiknek ily eszméik voltak, de mosolyognak az írón, mikor azokat maga is komolyan veszi. Eszméi, melyeket később közvetlenebbül és következetesen fejtett ki, áthatják szépirodalmi munkáit is. Gondolkodása épp azon körülményekből és hatásokból táplálkozik, mint elbeszélő művészete: jelleme alapvonásai- s élete viszonyaiból.

Másféléves korában elveszti anyját, nemsokára apját is; egy nagynénje neveli tovább, a kinek elve, hogy fiatal emberből csak valami előkelő asszonynyal való viszony faraghat úri gavallért. Moszkvában él, a kazani egyetemet látogatja, kevés sikerrel. Aztán hazamegy birtokára, Jasz-naja Polyanába s már ekkor, tizenkilenc éves korában, jobbágyainak akarja szentelni magát;

új kőházakat építtet nekik a régi putrik helyébe, — csakhogy azok lustaságból nem akarnak átköltözni; iskolát alapít, de a szülék azon könnyörögnek, ne gyötörje gyermekeiket tanítással. A jó szándékok hajótörése után Pétervárra megy, a nemes úrfiak multságait keresi, a szerelem és kártya örömeit, melyekért adósságba veri magát. A tönk széléről egyik testvérbátyja magával viszi a Kaukaszusba; ott katonának áll, csatároz a cserkészekkel, azután részt vesz a török háboruban; áll a golyózáporban Sebastopol ostrománál. Közben föltámad írói hivatása; első kísérletét Nekraszov örömmel fogadja. Most sokat olvas, írók közé jár, kiknek társaságában folyvást a haladásról hall beszélni. Zaklatja a kérdés: vajon a Nyugat civilisatiója, a melyet annyit dicsőítnek, jobbá és boldogabbá tette-e ott az embert? Beutazza Nyugat-Európát, az úton eltemeti legkedvesebb testvérét, sokat lát, sokat tanul, s 1861-ben, Oroszország megújulásának időszakában, azzal az eltökéléssel tér haza, hogy fölszabadítja jobbágyait, birtokán fog élni, a nép nevelésének és az irodalomnak, megházasodik és családot alapít.

Ily változatos életen ment keresztül harminczhárom éves korára. Ismerte a falut és a várost, a paraszt népet s a főúri körök multságait; katonáskodott és gazdálkodott, élt háborúban és békében, látta Oroszországot és a külföldet, próbált szenvedélyeket és küzdelmeket. «Nem volt bűn, a mely ez évek alatt nem száradt volna lelkemen, — mondja *Gyónás*-ában, — nem véték, melyet el nem követtem. Hazugság, lopás, mindenféle tobzódás, erőszak, gyilkosság, mindebben vétkes

voltam, pedig csak a jó után epedtem, s embertársaim aránylag erkölcsösnek tartottak s annak tartanak ma is. Jóságomon henyéltem selittam, eljátszottam, eltékozoltam, a mit jobbágyaim munkája szerzett; csaltam és eladtam őket, s ezért csak dicséretet arattam. De kivétel nélkül lenéztek és kinevettek azért, a mi jót tenni megkísérlettem». Mert ennyi mindent átélt és ismert, azért lehetett kitünő íróvá, s mert mindezt ismerte s hibáztatta és megvetette, azért lett gondolkodóvá.

Lelki fejlődését könnyű követni, mert első szépirodalmi műveitől kezdve valósággal időrendben beszámol a hatások- és rázkódtatásokról, a melyek érték. Jobbára önnön életét írja, tulajdon lelkét bonczolja beszélyeiben, vagy legalább a társadalmi osztályokat rajzolja és bírálja, melyekkel megismerkedett. Legelső műve (1852.) egy abbamaradt önéletrajzi regény az ember életének négy korszakáról, melyből azonban csak a gyermek-, serdülő- és ifjú-kor rajza készült el, a férfi-kor hiányzik. Kevés alakítással a maga életét rajzolta Irtenjev alakjában: mint veszi körül anyja halála után először az idegenek világa, mint kezd benne homályos sejtelem derangeni a lányok és fiúk különbözőségéről, mint nézi csodálkozó irigységgel bátyja szabadabb modorát azokkal szemben; hogy kezd magában bírálgatni hozzátartozóit, hogyan keresi egy barátjával, Nohljudov-val közösen a férfi-kor küszöbén az élet czélját, melyet az egyén és az összesség tökéletesülésében talál, a mihez a maga számára ételszabályokat dolgoz ki. Szorosan ehhez kapcsolódik második munkája, egy na-

gyobb terv egyetlen elkészült részlete, *Egy földesúr reggele* czimén, mely mások vezetését rajzolja a tökéletesedés felé. Nehljudow alakjában saját földesúri reform-terveit s azok kudarczát rajzolja, a minek okát az úri osztály és a nép között tátongó űrben látja, az urak sok évszázados nemtörődömségében s a nép elmaradottságában, mely el sem bírja gondolni, hogy urai valóban javát akarnák.

Ebből a szempontból nézi e két osztályt élete további folyamán. Erősen bírálja a városiak és előkelők könnyelmű életét, a nemes úrfiak léhamultságait: az Irtenjevben rajzolt első gerjedelmek följebb szítását *Egy marqueur följegyzései*-ben (1856), melyben pajtásai első, vásárolt szerelmi kalandjára csábítják Nehljudovot, a ki azzal tér vissza czimborái közé: Ezt sohasem fogom nektek megbocsátani, de magamnak sem. A tiszti élet feslettségét rajzolja a *Két huszár*, apa és fia történetében; az apa meghódított volt egy vidéki özvegyet; húsz esztendő multán fia vetődik el e vidéki házba s majdnem megismétli apja esetét az özvegy leányával (1856.). Ezekben a maga társaságát festi, a gazdagok és műveltek alacsony gondolkodását, kegyetlen önzését, fékezetlen élvezet-vágyát, melyek apáról fiúra öröklődnek; de a magából kifordult Nehljudovban s fiatal huszár társában, a ki fellázad barátjának önzése ellen, — az író lelkiismerete jut szóhoz. Művelt emberek, a kik erkölcsi alap és akaratörő hiánya miatt elzülленek, visszatérő alakjai Tolsztoj elbeszéléseinek (*Találkozás egy moszkvai ismerőssel; Albert* 1857.) s regényeinek is.

Más elbeszéléseiben a föld népét jellemzi. Nem szépítgeti erkölcsüket a Turgenyev módjára, nem is pusztán elkeseredve és szeretettel nézi, mint Gogoly és Dosztojevskij, hanem minden során érzik, mennyire szeretne segíteni. Ott van Polikuska története (1869.). Egy részeges kocsis; hogy bizalmát kimutassa, földesasszonya rábízta a városból egy pénzeslevél elhozatalát. Polikuska az úton addig tapogatja a pénzt sipkája alatt, míg végtére elveszti. Szégyenében és bánatában fölakasztja magát. Felesége fölrohan hozzá a padlásra, ott elájul s azalatt gyermeke, a kit éppen fürösztetni készült, belefúl a teknőbe; az asszony megőrül fájdalomában. Az elveszett pénzt egy gazdag paraszt találja meg, a ki nem akarta öcscsét kiváltani a katonaságtól. Most e pénzen kiváltaná, de öcsce e gondolattól visszadöbben. Az öregben is föltámad a lelkiismeret, visszaviszi a pénzt a földesasszonynak, de az iszonyodik e pénztől s a megtalálónak ajándékozza, a ki most már kiváltja öcscsét, megbékül vele s Istenhez tér. Tolsztoj nem titkolja a nép együgyűségét, alacsony furfangját, számító kapzsiságát, még szívtelenségét sem, de a sötétségben itt is a lelkifurdalás, a szégyen, önvád és megbánás érzései derengenek, a megigazulás kálváriájának állomásai.

A nép egyszerű életét és lelki világát mintegy az anyatermészethez tartozónak érzi s e révén még szinte állatiságukban is talál valami egyszerűt. Nem fürkészik, de a természettel együtt élve tisztábban látják az élet értelmét, nyugodtabbak rejtélyei előtt. Alenyin, egy tizennyolcz éves életúnt úrfi, a ki gondot és munkát nem is-

mert s mindenben csak műkedvelő volt, a Kaukázusba kerül; egy vén kozákkal vadászni jár s hallgatja annak egyszerű életbölcseését. Szeretne ő is egyszerű emberré válni, köztük élni és közülök házasodni; de a kozákleány, a kibe beleszeret, hű marad a maga kozákjához s midőn Alenyin feleségül kéri, csak ennyit mond: Ugyan eredj! Szoktak is urak kozáklányokat feleségül venni! (*Kozákok.*) Alenyinnak éreznie kell, hogy a műveltek és a nép világa annyira elszakadt egymástól, mintha két külön emberfaj állna szemben, a kik nem bírják egymást megérteni. Valahányszor a két világfölfogás szembe kerül, Tolsztoj mérlege a nép felé hajlik. A halált is nyugodtabban és természetesebben veszik. Az egész világ-irodalomban sincs író, a ki megrendítőbben s több meghalást írna le Tolsztojnál. Töprengéseinek egyik kristályosuló pontja a halál gondolata, melyet *Iljics Iván* lassú haldoklásának rajzában egész kötetten át eleméz és rajzol. Egyik elbeszélésében három halált ír le. Egy beteg bárónő a délvidékre menekülne a halál elől, de útközben rosszabbul lesz s meg kell állania egy útszéli fogadóban. Ott a kemencze padkáján egy öreg paraszt haldoklik; a postakocsis megkívánja az öreg jó csizmáit, annak már úgy sem kell, ha meghal. Az öreg oda is adja neki, ha megígéri, hogy majd sírkövet állít érte. A bárónő útközben elhal; sírján nevisokára nagy emlékkövet emelnek. A vén paraszt is meghalt még azon éjszakán, de a kocsis nem bír sírkövet venni, hanem kimegy az erdőre, hogy keresztet faragjon s fejszéje alatt kidől egy fa, halálküzdelem és részvét nélkül, még nyugodtabban, még csönde-

sebben az öreg parasztnál is. (*Három halál.* 1859.)

Ilyenek Tolsztoj fiatalkori elbeszélései, melyekből nem csupán az író t ismerni meg, hanem a gondolkozót is. A maga lelkének ez a bonczolása a huszonnégy éves írónak első munkájában, vagy a tökéletesedés felé, önvallomásai s erkölcsi szabályai: ime a gyónó és vezeklő Tolsztoj alapvonásai a fiatal íróban. Nehljudov népboldogító tervei, a gazdagok és műveltek megvetése, a természethez való visszatérés sürgetése, vonzódás a nép életéhez, nagyvonású gondolkozásának megbecsülése — nem ezeket hirdetik a Tolsztoj későbbi tanításai? Nincs-e meg a vagyon és pénz ellen való föllázadásának csírája Polikuska történetében, a hol az elvesztett pénz egy embert családotól szerencsétlenné tesz és elpusztít, de boldogít másokat, kik véletlenül hozzájutnak. A tulajdon ellen lázong *Egy ló történeté*-ben is, abban az időben, mikor Oroszországban a jobbágyokat is úgy adták-vették, mint a lovat. Tolsztoj lova álmélkodik azon, hogy az emberek milyen nagyra vannak egy szóval, mint ez is: enyém; a ki a legtöbbre mondhatja, az köztük a legszerencsésebb; pedig ez nem jelent semmit; őt magáénak tartja egy úr, de nem az eteti, gondozza, lovagolja; más egy házat mond magáénak, melyben nem lakik, földet, melyet nem látott soha. «Nincs ennek semmi más alapja, csak az ember állati, önző ösztöne, melyet maguk közt tulajdonjognak hívnak». Beszélyeiben sok ily gondolatra bukkanni, melyek mintha evangéliumából volnának kiírva. Hallgatja a kaukázusi éjt, a mint távolról sakálok ordítása, tücskök

czirpelése, békák kuruttyolása hallik, össze-
vegyülve a megmagyarázhatatlan, halk neszszel,
melyet az éj csöndjének hívnak; közelről tompa
lódobogás hallatszik s összeverődő fegyverek zör-
gése. «Igazán nem férnek meg az emberek e szép
világban, e mérhetetlen csillagos ég alatt? Lehet-
séges, hogy e tündéri természet közepett az em-
beri lélekben az ártalom és bosszú indulata, em-
bertársai kiirtásának dühe lihegjen? Minden
gonoszságnak el kellene tűnni az emberi szívből,
a természet, a szépnek és jónak e megtestesülése
előtt, azt hiszem». (*Egy rajzaités.*) Sebastopol
alatt a fegyverszünet idején elgondolja: «Sok
ezerre menő embertömeg tolong itt, beszélgetve
és nevetgélve s ezek mind — keresztények, kik
a szeretet és önmegtagadás parancsát vallják s
még sem hullnak térdre annak láttán, a mit el-
követtek, töredelmesen és bűnbánón az előtt, a
ki nekik az életet adta s a jónak szeretetével
együtt szívükbe oltotta a halálfélelmet is!»
Szakasztott ez jár Beuhov fejében a borodinói
ütközet alatt: Na most abbahagyják, mert el-
szörnyűködtek azon, a mit cselekedtek, — gon-
dolja. Alenyin, a béczek és erdők között keresve
a megelégedést, arra jön rá: «A boldogság abban
áll, hogy másokért éljünk, ez világos. Ha
vagyonra, élvezetre, hírre, szerelemre törekszünk,
úgy fordulhat, hogy nem érhetjük el egyiket sem.
Ezek tehát jogtalan kívánságok, de a boldogság
utáni vágy jogos. Milyen kívánság teljesülhet
hát a külső körülmények nélkül? — csak a szere-
tet, az önmegtagadás». Nem úgy hangzik-e mind-
ez, mintha gondolkodásának alaptételeit idéznők
későbbi röpirataiból? — Luzernben, a Schweizer-

hof előtt egy tiroli énekes dalol, de senki sem ad neki semmit. Az elbeszélő utána siet, visszahívja s meg akarná vendégelni. A szálloda hajlongó cselédsége most félvállról néz rájuk, alig akarják beereszteni az étterembe, a hol az angol vendégek fölháborodással húzódnak félre mellőlök s mindenki féleszűnek tartja a különös szeszélyű urat. Ez fontosabb és mélyebb esemény, mint a melyeket napilapjaink s a történelmi könyvek közölni szoktak, — mondja az elbeszélő, — hogy annyi művelt és humánus ember közt nem volt egy jótét-lélek. Az emberek nyugodtan beszélnek chinaiak és kabylok lemészárlásáról s humánus és jó embereknek tartják magukat. — Nem úgy hangzik-e ez, mintha Tolsztoj *Gyónás*-ának egy kitépett lapja volna? Pedig egy elbeszélés, «Nehljudov naplójából», *Luzern* a címe (1875.).

Ily eszmék és vonások nagyobb műveiben sem hiányzanak, melyeket mindig erős szál fűz az író lelki életéhez. *Családi boldogság* című nagyobb beszélyét szintén a maga töprengéseiből kovácsolta, házassága küszöbén (1859), midőn elgondolta, mennyire kihívja a sorsot, ha magánál fiatalabb leányt vesz feleségül. Nagy regényeihez is merít élményeiből, így kaukázusi és sebastopoli emlékeiből a *Háború és béke* csataképeihez. Egyegy alakjába itt is tulajdon lelkét önti, mint Bezuhovba, a ki keservesen keresi nihilismusból a kibontakozást, — mint Tolsztoj, — mystikus tépelődéseken keresztül törtetve az élet és halál megértése felé, a mi nélkül, úgy érzi, nem tud élni, míg végre az evangéliumi szeretet megnyugtatta. Sokban reá üt a *Karenin Anna* Levinje, kinek falusi javító törekvései, folytonos

töprengései, önelemzése egészen az író vonásai, épp úgy, mint lánykérésének jelenete, melyet a magáéról másolt. Bezuhov és Levin, mind a ketten egyszerű parasztok hatása alatt gázolnak ki a hinárból s állanak talpra, mint Alenyin, a mi erősen tolsztoji vonás.

Ez alakok arczán Tolsztojnak természetesen csak egy pár vonása dereng, azok is a személyek egyéb vonásaival összefolyva s elmosódottan.

Regényei elsősorban az író művészetét tükrözik.

Tolsztojt otthon első kísérletei óta a legkitűnőbb írók közt emlegették, külföldön két nagy regénye tette nevét világhírűvé. Az orosz kritika «nemzeti epos»-nak nevezte a *Háború és béké-t* (1865—68.). Flaubert lelkesedve írt róla Turgenyevnek, a lélekrajzot magasztalva: «Il me semble, qu' il y a parfois des choses de Shakespeare!» Turgenyev is «bámulatos mű»-nek tartotta, de kifogásolta történeti oldalát, hogy «hiányzik belőle a korszak jellemvonása». Ebben mintha volna valami. Igazat kell adnunk Mereskovszkijnak, hogy a regényen a nevek és események történelmi csengésein kívül alig érezni, hogy nem napjainkban játszik, levegője jóformán ugyanaz, mint *Karenin Anná-é*. Hiba e részben az is, a mily igazságtalanul kisebbíti Napoleont, a miben orosz érzése árulja el magát. De mind e megjegyzések s Flaubert gáncsa mellett is, hogy a harmadik rész hanyatlik — kissé vázaltszerű, — a világ regényirodalmában aligha van hatalmasabb alkotás ez óriási körkép-nél, melynek hőse sincs, vagy jobban mondva: az orosz nép a hőse, mint Sebastopoli csataképei-

nek. Központja az egésznek Oroszország küzdelme, melylyel a regényben szereplő családoké összefonódik. Ez tartja össze az egészet.

Másik regénye, *Karenin Anna* (1875—78.), a jelen társadalmában játszik, mely harminczöt év óta máig jelennek maradt és még sokáig az fog maradni. Mintegy a *Családi boldogság* képzelhető másik befejezéséből indul ki: egy férjes asszonyban föltámad a szerelem, elhagyja férjét és gyermekét, de ily áron nem talál boldogságot, a megaláztatásokat s kétes helyzetét nem bírja elviselni, végre megöli magát. Ez eseményeket még jobban kiemeli egy ifjú pár szerepne, Leviné, mely házassággal végződik. Tolsztoj sokat töprengett a szerelem és házasság fölött, mint az élet minden nagy problémáján. S bár másképp mindenben az egyén szabadsága mellett kardoskodott, itt erkölcsi szükségnek érezte a legitim viszony kötelékeit. Kárhoztatta és megvetette az érzéki föllobbanást, mely Karenin Annát is eltántorítja. Hibáztatja az ily szenvedély költői fölékesítését, mely úgyszólván az egész irodalmat betölti s az ifjúság csábítója lesz. A *Kreutzer-sonatá*-val s a hozzáfűzött magyarázatban a köznap szerelmet ostromozza, azt bizonygatva, hogy a házasságnak a férfi és nő tisztább viszonyán kell alapulnia. Ő a házasságot kötelelességnek nézi egymás és a gyermekek iránt, melyet a szerelem ellobbanása után nemesebb és tartósabb kapcsolatok tartanak össze. Így rajzolja ezt a *Családi boldogság*-ban, s Levin és Kitty szerelmében: «a kezdete bájos idyll, aztán következik a család, a gyermekek, az örömök és a gondok». Az érzelmek fakulását tünteti föl Bezuhov és Natasa

házassága is, s Rosztov Nikolájé szintén, de egyszer minden lehiggadást és megállapodottságot is s az életcél világosabb tudatát a gyermekek javáért való törekvésben.

Nagy regényeiben éri el tetőpontját Tolsztoj művészete.

Mint kész naturalista író toppant elő s e részben «megelőzte az új francia iskolát», mondja róla egy francia, De Vogüé. Szemét nem fátyolozza el semmiféle előítélet. Úgyszólván első kísérleteiben megfosztja a cserkeszek világát a hagyományos romantikától, melybe Puskin és Lermontov óta burkolva volt s a byroni visszfény helyett saját színében tünteti föl. Kitünős zeme van; élethíven jellemzett egy várost kitevő embertömeget s százféle viszonyaikat. E tekintetben alig van hozzáfogható író; talán az egy Balzac vetekszik véle. Egyik későkori remekében, *Hadzsi Murat*-ban, I. Sándor czár mellesleg odavetett pompás arczképe mellett négy, roppantúl különböző társadalmi osztályt rajzolt egyforma élethűséggel: az előmenetelre sovár nagyrangúakat a kormányzó körül, a korlátolt kisvárosi tisztet együgyű élettársával, a nyers orosz közkatonát, s az üldözött, nyomorult cserkesz-népet, mely földhöz ragadt, de jó érzésű, gyöngé és tehetetlen, de elszánt az önfeláldozásig. Maga Murat nagyszerű kép: természetlől eszes, de körülményeinél fogva korlátolt, hol gyanakvó, hol bizakodó, nemes és alacsony, hű és hűtlen egyszerre; olyan, mint egy hatalmas ragadozó. Mikor valamelyik nagy regényét leteesszük kezünkől: mintha egy megszokott városból költözniék el, a hol tömérdek jó ismerőst hagyunk.

Szeme mélyre fúródik az emberek lelkében. Nem egy alakot jellemzett úgy, hogy általa könnyebb megérteni élő embereket; nem egy eseményt rajzolt, mely segít az élet hasonló eseményeit megmagyarázni. Mintegy egyesítette magában a kiváló orosz írók sajátságait, de új egyéni tulajdonságokkal bővítve. Tud gúnyolni és elítélni, mint Gogoly, részletezni, mint Goncsárov, oly gyöngédségre képes, akár Turgenyev, s úgy beleveszi magát alakjai lelkébe, mint Dosztojevszkij. Ők ketten a lelkiismeret költői. Tolsztoj alakjai sokat vergődnek, lelkiismeretük rendkívül élénk. Embereit nem szenvedélyök, hanem lelkiismeretöknél fogva tartja a kezében, a mint későbbi röpirataival is az emberiség lelkiismeretét törekszik fölébresztetni. Van egy oly vonása is, mely nincs meg honfitársaiban s egyebütt is ritkítja párját: ez gondolat-gazdagsága. Eszméinek s ember-typusainak egy része átment az újabb orosz irodalomba. Gorkij híres *Éjjeli menedéke* a szenny és bűn közt szeretetről prédikáló Lukács-csal, pusztá képből Tolsztoj drámaibb és dúsabb meséjű színművének, *A sötétség hatalmá-nak* (1887) hajtása. Színműveinek nagy hatásában is egyedül írói ereje érvényesül, mert a színpadnak nem csak fogásain, de még megszokott formáin is túlteszi magát, a genius souverain jogával. *Az élő holttest* című, megtörtént eseten alapuló darabja még a felvonásokba való sűrítést is mellőzi s az elzúllásba sülyedő férjnek és elhagyott családjának életét párhuzamos képek során rajzolja, a mi regényszerű ugyan, de ennél a kétarczú tárgynál a legtermészetesebb és legvilágosabb.

Szembetűnő sajátsága műveinek, hogy egészen távol esnek a megszokott szerelmi kalandok regényeitől, melyek udvarlás és csábítás körül forognak. Ezekben is van szerelem és házasság, hiszen az életet rajzolják, de írójuk nem ezzel igyekszik érdeket kelteni. A szerelemnek jobbra kriziseit és kihülését rajzolja, a mint a mindennapi élet megfakítja; pedig felségesen tudja festeni az ébredő vágyak pirkadását is, mint a *Háború és béke*-ben azt a feledhetetlen karácsonyestét a maskara-játékkal; a *Kozákok*-ban egyik fiatal tiszt s a paraszt leány szerelmes játékát. — *Karenin Anna* sem szerelmi regény, hanem lelkiösmereti, akár a *Bűn és bűnhődés*; hőse a kötelesség, — mondja De Vogüé, s jobban a regényes hajlam végzetét, a vér lázadását, az engedés bűnhődését, a megtagadott mult bosszúállását festi. Elbeszélései sem szerelemből élnek, mint futólag említett rajzaiból is kitetszik.

A lélek benső harcát rajzolja, az erkölcs és szenvedély küzdelmét, mint *Az ördög*-ben, hol a fiatal földes-urat egy paraszt-asszonynyal való legénykori viszonyának új-házasság korában fölfölébredő emlékei az önvád, szégyen és maga megvetése útján az öngyilkosságba kergetik. *Szergij atyá*-t, a ki menyasszonyában csalódva, gárdatisztból szerzetesnek áll, a kísértés, hosszú évek önfegyelme után, remeteségében is fölkeresi; egyszer fejszével csapja le egyik ujját, hogy kínjával eloltsa gerjedelmének tüzeit; de másodszor meg-ejti a felizgatott vér, s aztán szégyenében világga bujdosik a tájról, hol szent hírben állt. Mind-ebből komoly intelem hangzik gyarlóságunk, esendő voltunk felől, s az a keserves igazság

világlik ki, hogy a szenvedély erőszakosabb a jó szándéknál, hogy egy bűn megront tíz erényt, egy ballépés, egy botlás az egész lelket kiforgatja magából s halomra dönti egy élet egész munkáját, mint a hogy' egy parányi szenny keserűvé teszi egy egész kert leszűrt mézét.

Nagyon kevés író tudott ily változatos, ennyire mély és komoly tárgyakat találni költészetének.

Nagy regényei után Tolsztoj hosszú időre elhallgatott, hiába kérte halálos ágyán Turgenyev, hogy térjen vissza az irodalomhoz, «mert tehetsége is Attól van, a honnan minden egyéb származik». Ez elnémulás oka nem az volt, mintha, a mint mondani szokás, kiírta volna magát, bár az sem lett volna csoda, — hanem egészen más. Kora ifjúsága óta folytonos lelki válságok között élt. Ezek hullámai borítják el Levin alakját, a kibentulójára rajzolta önmagát. Írása közben maga is sokat volt megint parasztjai közt s jobban érezte, mint valaha, hogy az élet célja a tökéletesülés, a munka s a mások javán való munkálkodás. Regényei befejeztével újult szenvedélylyel fordult eszményeihez, melyeket ott csak elfátyolozva fejezhetett ki. Most mintegy szét akarja törni a művészi formák béklyóit, hogy egészen fölolvadjon gondolataiban.

Meg akarja valósítani régi eszméit, vissza kíván térni a természethez, hogy a nép javára, fölvilágosításának éljen, a mire régóta törekedett a Jasznaja-Polyanán állított iskolával, s a nép nevelésére vonatkozó elmélkedéseit külön folyóiratban fejtegetve. Innen nézve, szemében a divatos irodalom csak a szenvedélyek szépítgetője naplopók mulattatására. Ezt hirdette a művészet-

ról és a művészet ellen írt röpirataiban; ebből a szempontból támadta Shakespeare cultusát. «A művészetnek — azt mondja — nem lehet tovább is kizárólagos tárgya a becsvágy, pessimismoz vagy érzékiség rajza, hanem csak egy oly embernek, a ki a mindünkkel közös életet éli, érzelmei, melyek korunk vallásos meggyőződésén alapulnak s mindenkinek hozzáférhetők». Ez elv hajtása, tartós elnémulás után, utolsó regénye, a század végén, a *Föltámadás*, melyben régi kedves alakját, Nehljudovot eleveníti föl. Lelkiismereti regény ez, melyben a költő szépirodalmi alakban régi eszméit hirdeti s pedig tovább fejlesztve. Nehljudov itt azon a ponton lép elénk, a hová Tolsztoj többi alakjai hosszú tusakodás után vergődnek el: megveti addigi életének ürességét, önzését legyőzve, mások javára kíván élni, sőt egész vagyonát szét akarja osztani. Nehljudov katona korában nagynénje házánál elcsábított egy szegény leányt; gyermeke is született tőle, de a lelenczházban meghalt. Maszlovát elkergették a háztól s a nagy városok mulatóhelyeire került. Valahogy gyanuba keveredik, hogy megölt és kifosztott egy embert. Az esküdtek ártatlanul elítélik s Szibériába küldik. Az esküdtszéknek tagja történetesen Nehljudov is, a ki ekkor házasulófélben van. Ráismer áldozatára, s eltökéli magát, hogy kimenti és feleségül veszi. Folyamodványát elutasítják s ő utána megy Maszlovának Szibériába. Megint egy ellentétes pár, mint Tolsztoj régebbi munkáiban. A befejezés is hasonló: midőn végre kijáratja a leány fölmentését, az nem megy hozzá, hanem egy szociálista ábrándozót választ, mert homályosan úgy

érzi, hogy Nehljudov csak szánalomból és vezeklésből venné el. Könnyű elgondolni, mint használja föl Tolsztoj e mese mozzanatait a fiatal urak lelkiismeretlen könnyelműségének s a lelkiismeret megmozdulásának leírására, az igazságszolgáltatás, a büntetés és a börtönök rajzára, mely utóbbi pontban Dosztojevszkij *Halottak házá*-n is túltesz. Egy lélek önmarczangolása e mű tárgya, a ki vezekelni akar a maga és a társadalom vétkeiért.

E vezeklést s a társadalom ostromát folytatja egész sereg röpiratában. Töredék-eszméit csoportosítja s tovább következtet belőlük. Új munkássága egy kiépítetlen gondolatkör szakgatott vonalait mutatja, melynek központja az ember-szeretet, küllői az állami és társadalmi intézményeknek e szempontból való bírálata. Egy részükben — elve szerint — egy igaz életet élő ember önvizsgálatát tárja föl, szívének fölmelegülését a vallás érzelmei által, vétkeit és bűnbánatát, a megigazulás útját. (*Gyónásom, Milyen az én életem?*) Főképp a vallásos élet foglalkoztatja; bírálja az egyház dogmáit és szertartásait, kárhoztatja összeforrását az állammal, melynek törvényei eltűrik, sőt megkövetelik a gyilkolást és egymás elnyomását, a mit a lelkiismeret tilt. Lépésről-lépésre a tiszta keresztyén eszmékhez s az evangéliumhoz jut, melyet hogy eredeti szövegében megérthessen, héberül is megtanul. A keresztyén elvek lassankint áthajlanak a communismus eszméihez, Krisztus tanításait a magunk és felebarátaink iránti kötelességekről Rousseauéval kapcsolja össze, hogy a civilisatio megmétélyez, hagyjuk

oda a nagyvárosok henye fészkeit, térjünk vissza a természethez, dolgozzék mindenki magának; a föld épp úgy mindenkié, akár az ég, a magántulajdon agyém és vétek.

Tanításával profétája lett a muszka népnek s kétségtelen, hogy ez a hatása otthon közvetlenebb és nagyobb volt az írónál.

Tanai közt található ellentmondásokat, még többet elvei és életmódja közt, hiszen ez utóbbinak oly indiscret tanui voltak, mint sógora, Behrs tanár, Seuron kisasszony, a ki hat évig nevelősködött házánál, és Sergejenko. Gondolhatjuk, hogy mint némely szentek, csak azután jutott el a lemondás- és önmegtagadáshoz, miután élvezte az élet minden örömét. Igaz, hogy a szegénységet és a vagyonfölosztást hirdette, s birtoka folyvást gyarapodott. Muzsik-ruhát viselt, de azt mondják, fehérneműjét sachet-val szokták illatosítani. Bizonyára nem volt hiba nélkül való s messze maradt maga-alkotta eszményképe mögött; de gyarlóságait bizton maga érezte legjobban s mindent jóvá tevő őszinteséggel vallotta meg. Utolsó napjai, elbujdosása családi köréből, hogy magányban, szegényen, a halálra gondolva végezze életét: mutatják, hogy lelkében elevenen éltek és forrongtak eszméi, melyeket halálával megpecsételt. Életének gyökereit kellett elvágnia, hogy talajából kiszakadjon, s mikor elvágta, kidőlt a fa.

Élete és munkái egyaránt megérdemlik, hogy tisztelettel gondoljanak rá «a népek milliói», kiknek utolsó szavai szóltak.

Azt mondják, halála előtt nem sokkal egyik levelében azt kívánta: bár sodorná el a vihar s

tematné be a hó. Ily halált írt le elfelejtetlenül
 Úr és szolga elbeszélésében. E rajz végső sorai
 jutnak eszünkbe. «Jobb-é neki ott vagy rosszabb,
 a hol a halál után fölébredt, csalódott-e vagy
 megtalálta, a mit remélt, — idővel mindnyájan
 meg fogjuk tudni».

DOSZTOJEVSZKIJ.

Dosztojevszkijt a föld kerekének könyvolvasói közül sokkal kevesebben olvassák eredetiben, mint az angol és francia írókat, mégis mindenütt a classikusok közé számítják. Közel negyven év telt el halála óta (1881), s népszerűsége és dicsősége egyre nő. Pedig nem tartozik a szórakoztató, pihentető, a sokakat gyönyörködtető írók közé; nehéz, fanyar és keserű olvasmány. Világa a nyomorultak, a lelki szegények és bűnösök világa; elbeszélő módja sokszor fárasztó, lelki boncztana szinte gyötrő. De ez a fáradság a nagy utak jutalmazó fáradsága, e gyötrődés a lélek tisztulása. Egészen magában álló író; nem hasonlít senkihez, ő hozzá sem hasonlít senki. Minden olvasója érzi, hogy óriással van dolga. Kietlen tájakon jár, de varázsvesszője folyvást érzi a mélyben a jószág meleg forrását. Oly mélyen száll az emberi lélekbe, a gyarlóságok és bűnök sziklarétege alá, a hol érezni a belső tüzet, a szenvedések tisztító tüzet. Mint a katakombák folyosóin, sötétben, lélekzetfojtó szűk sikátorokon, árnyak és borzalmak között vezet, de itt-ott egy résen az ég sugara lövell alá s fényében a sötét falakon megelevenül egy-egy szent elmosódott képe.

Lelki alkatát s tehetségét életének és fejlődésének körülményei magyarázzák, ezeket pedig híven tükrözik levelei, melyekben munkáinak célját és magyarázatát is megtalálni. Nem volt szorgalmas levélíró, de ha hírt adott magáról, mindig terveiről és munkáiról beszélt.

1821-ben, egy moszkvai szegény-kórházban született, hol atyja orvos volt. Mintha már a pólyába örökre hozzákötötték volna a nyomorúságot. Diák-korában mindennapi theájára sem telt; kenyéren és tejen élt, azzal is adós maradt. Sohasem tudott a szükségből kikászolódni, mert a pénz nem melegedett meg a zsebében. Mikor egy kezdő orvossal lakott egy szobában, annak minden szegény betegét, a kinek nem volt hová lehajtani a fejét, ott akarta marasztani, ámbár maguknak sem volt betevő falatjuk. Mint a katonai mérnöki iskola növendéke, sátor alatt lakik, zsúpon hál, a szó szoros értelmében éhezik, összezördül tanáraival, nehezen boldogul — panaszkodik, hogy «nehéz remény nélkül élni» — de *Homert* olvassa, a kit Isten ajándékának tart, eltelik *Shakespeare* nagyságával, kivált *Hamlettel*, csodálja *Walter Scottot*, a kit később a serdülő ifjúság jó nevelőjéül ajánl, lelkesül *Racine*ért és *Victor Hugo* «keresztyén» lyráján, a századok csodájának nevezi *Balzacot*, lefordítja *Grondet Eugeniát*, de *Suet* is olvassa, s benne az érdekesítő előadást tanulmányozza; *George Sandot* sem veti meg; elmerül *Goethében* s bátyjával együtt fordítani készül *Schillert*, kinek *Haramiái* már tíz éves korában elragadták; *Hoffmannt* is olvassa, s kísérteties képzelete hat reá. Az orosz írók közül főképp *Gogoly* ragadja el. Ily változatos szel-

lemi táplálékkal él. Ki is lép a katonai szolgálatból; drámát tervez, regényt kezd írni. 1844 őszén el is készül vele, de újra írja, kétszer is, Chateaubriand példájával vigasztalva magát, a ki *Atalát* tizenhétszer dolgozta át. Mindent erre tett föl. «Ha ez a regény be nem üt, alkalmasint a Névának megyek.» De beütött. A beszélyíró Grigorovics, Dosztojevszkij kor- és iskolatársa, a kivel ekkor közös szobában lakott, beszéli, hogy egy napon Dosztojevszkij, a ki írva vagy olvasva, folyvást íróasztala mellett görnyedt, odahívta őt: «Tegnap végeztem be egy munkám tisztázását; szeretném felolvasni, de ne szakíts félbe.» A mit felolvasott, első regénye volt, a *Szegény emberek*, egy öregedő szegény írnok s egy leányrokona levél-regénye, a kik egymás előtt öntik ki szenvedéseiket, miközben a férfi elárulja öntudatlan szerelmét, melyet a sors keze szétfoszlat. «Az első pár lap után tisztában voltam vele, hogy ez mindennél többet ér, a mit én valaha írtam» — mondja Grigorovics. Mikor végére érnek, fölkapja a kéziratot, Nekraszowhoz szalad vele s felolvassa neki. Mind a ketten sírnak rajta, s hajnali négy órakor együtt mennek el a szerzőhöz, hogy Nekraszow, a ki szerkesztő volt, megbeszélje vele a kiadás föltételeit. Bjelinszky is, e kor kritikái bírása, a ki madárének'-nek tartott mindent, a mi nem volt az életből véve, szintén kéziratban olvasta, s nem győzött betelni lélektani finomságaival. A költő ilyen híreket írhat leveleiben bátyjának: «Mindenki világsodának tart»; «Turgenyev belém szeretett, Sollogub is». «A mieink azt mondják, a *Holt lelkek* óta nem volt nálunk ilyen könyv, hogy valóban genialis».

«Fényes jövő nyílik előttem». «Tele vagyok tervvel, de nem akarok megrendelésre dolgozni». Harmad éve él már az irodalomban, s mégis csupamámor, írja 47-ben. «Szünet nélkül dolgozom» — mondja. Benső izgalma feledteti vele gyöngégségét. Föllobbanó munkakedve több elbeszélésbe fog; némelyiket önbíralata abban hagyatja s megsemmisíti. Műveit nem fogadja merő magasztalás. «A közönség háromnegyed része szidja könyvemet — írja a *Szegény emberekről* — egy-negyede azonban dicsőíti . . . Szidják, szidják, szidják, és mégis olvassák.»

Különösen hosszadalmasságukért gáncsolják munkáit, «pedig nincs nálam egy fölösleges szó» — védi magát testvére előtt. Kúsának és zavarosnak találják ezt a gyámoltalan stílt, mely nem az övé, hanem alakjaié; «nem akarom a magam arcát mutatni» — mondja. Rovására írják, hogy a szegénység és szenvedés e világa rokon a Gogolyéval, kivált *A köpönyeggel*, s nem igen veszik észre, hogy az új író még mélyebbre hatol a benső jellemzés dolgában. Csak Bjelinszky emeli ki a lelki világ atomjainak nagyszerű ismeretét. Mindebben alaptulajdonságai vannak megjelölve, melyekbe a sors keze hamarosan erősebb színeket kever.

1848 forrongásainak híre s eszméi Oroszországba is eljutottak. A pétervári ifjúság sűrűn csoportosult magánlakásokban, megvitatva a külföldi eseményeket. A két Dosztojevskij minden pénteken este ott volt Petrasevskijnél, egy külügyminiszteri hivatalnoknál, a ki a közhasználatú idegen szavakat (pl. constitutio) szótárba gyűjtötte, satirikus fogalmi magyarázatokkal ki-

és érve. Felolvastak Lammenais és Fourier munkáiból, s irodalomról és socialismusról folyt a szó. Az irodalomtörténetíró Miljukov beszéli, hogy Dosztojevszkij jártas volt az európai socialista irodalomban, de utópistáknak nézte őket, s azt hirdette, hogy Oroszországban ez eszmék csak a maguk módján, az orosz népelet hagyományyaiból testesülhetnek meg. Bármily zártkörű volt is e társaság, a titkos rendőrség egy kémjének sikerült közéjük férkőzni, s egy este valamennyiököt elfogták (1849 ápr.). Nyolcz hónapig sínylett a börtönben, azután halálra ítélték őket. Dosztojevszkij maga leírta bátyjának még aznap, mint vezették ki őket a térre, csókoltatták meg velök a feszületet, törték ketté fejük felett a kardot, adtak rájuk fehér inget, s állították az első hármat a bitó alá. «Én hatodik voltam a sorban, így csak egy percnyi életem volt még. Reád gondoltam, bátyám ... Még volt időm megölelni két társamat, a kik mellett álltak. Egyszerre trombitaszó, az oszlophoz kötözték eloldják és kihirdetik, hogy a czár megkegyelmez életünknek.»

Ez a kegyelem annyit jelentett, hogy nyolcz esztendeig volt Szibéria s a börtön rabja, meg közkatoná.

Szenvedéseit maga leírja egy levelében bátyja előtt. Óh, ez a reitenetes út, melyen folyvást hullároznak a száműzöttek bús csapatai, fekete varjú-sereg a hóban! Karácsony estéjén rakták rájuk a bilincseket, s négyesével a szánkókon megindultak Szentpétervárról. Néha negyven fokos hideg vágta beléjük fogait. «Szomorú volt, mikor átkeltünk az Uralon. Hóvihar tombolt... Európa és Ázsia határán állottunk, előttünk Szibéria és a

titokzatos jövő, hátunk mögött egész multunk; nagyon szomorú volt; könny szökött a szemembe.» Tobolsknál az 1825-iki dekabrista-összeesküvés száműzötteivel találkoztak, «kiket huszonöt évi szenvedés próbált meg», s a kik vigasztalták és bátorították őket, megajándékozták eleséggel s ruhaneművel és egy-egy bibliával; Dosztojevszkij a magáét fogsága egész idején a vánkosa alatt tartotta. Ijesztő híreket is hallanak tőlük leendő parancsnokuk kérges szívéről. Omszk katonai fegyházában még fegyenczártsaik részéről is gyűlölet és elkeseredés várja őket, mert nemes emberek voltak. «Felfaltak volna, ha módjukban áll. Nektek neméseknek vas csőrötök van és szétmarczangoltok bennünket. Négy éven át folyvást ez a téma járta; százötven ellenségünk nem fáradt bele üldözésünkbe; ez volt gyönyörűségök, szórakozásuk, időtöltésük.» Petrasevszkij s egy másik társuk megtébolyodott. Lakásuk egy reves faépület, a szél átsüvit rajta, a víz becsöpög a tetőn; a piszok a padlón egy pár hüvelyk magas; az ablakokon háromujjnyi a jég, úgy hogy nappal is alig olvashatni mellettök. Szennyesöket is ebben a helyiségben kell mosniok. Iszonyú bűz van. Pusztá deszkán hálanak, csak bundájokkal takarózva. Mindenki valami kézi mesterséggel próbálkozik, hogy valamicskét keressen. Dosztojevszkij az egész idő alatt sem lépett ki önkénynt a börtön falai közül, csak ha kényszermunkára vitték, néha oly irtózatos hidegben, hogy a higany megfagyott a hőmérőben. A tábornok jóvoltából egyidőben csak könnyebb munkára fogták, gipsz-órlésnél kerékhajtásra, alabástrom-égetésre, hóhányásra. Keservesen pa-

naszolja, mily kínos az ilyen czéltalan munka, főképp pedig az egyedüllét teljes hiánya, gondolatainak és terveinek elfojtása. A fiatalabb tisztetek jó szívvel voltak kivált a műveltebb foglyok iránt, néha behívták őket a tisztiszobába s elbeszélgettek velök; Dosztojevszkij ilyenkor sohasem ült le, s nem lehetett szavát venni; kitért minden szivesség elől, beszéltek e kadettek Martjanovnak. 'A részvét minden jele gyanús volt neki.' Ha lehetett, otthon tartották őket házi vagy irodai munkára; Dosztojevszkijt ezért egy ízben meg is vesszőztette az őrnagy, mint simulánst. Idegei végkép szét voltak róncsolva, néha nehézség gyötörte; a rohamait megelőző földöntúli gyönyör percei voltak talán az egyedüli pillanatok, melyekben boldognak érezte magát. Sokszor került a kórházba; ott, ha lopva is, legalább olvashatott.

Ez évek örök nyomot véstek lelkébe. Fogolytársai általában nem szerették zárkózottsága miatt, de itt a bűn és nyomor tanyáján is talált egy pár megindító jellemet, kikhez vonzódott. «Ha nem akadtam volna itt egy pár emberre, tönkre kellett volna mennem» — írja bátyjának. «Bátyám, nagyon sok nemes lélek van a világon». «Még a fegyházban, a gyilkosok közt is találtam emberekre. Hidd meg, vannak közöttük erős, mély és szép természetek; sokszor nagy örömet szerzett, ha a nyers külső alatt termés-aranyra bukkanhattam. S nem egy vagy két ilyen eset volt, hanem több ... Egy fiatal cserkeszt (a kit rablógyilkosság bűne hozott ide) írni és olvasni tanítottam oroszul. Milyen hálás volt érte! Egy másik fegyencz sírva fakadt, mikor elbúcsúztam

tőle. Igaz, néha pénzt adtam neki, de nagyon keveset, hálája pedig határtalan volt... Mennyi alakot és jellemet ismertem meg a népből! Beleltem magamat sorsukba, s ezért azt hiszem, jól ismerem őket. Hány csavargónak és tolvajnak élete folyását ismertem meg, s általában a köznép szomorú sorsát! Időm nem telt hiába. Oly jól megösmertem az orosz népet, mint csak kevesen ismerik. Erre hiú vagyok. De remélem, ez a hiúság megbocsátható.»

Itt erősödött hát meg benne a szegények és lealázottak iránti szeretet, itt szerezte jártasságát a megtévedtek és bűnösök lelki világában.

Itt merült el a maga lelkének s általában a lelki világnak mélységeibe. A magábavonúltság, egy állandó és szűk kör folytonos, aprólékos megfigyelése kifejlesztette a magába mélyedést s a lelki elemzés képességét. «Az örökös concentratio — írja, — a menekülés önmagam és a keserű valóság elől, meghozta gyümölcseit.»

Itt hatalmasodott el benne, e vonásokkal kapcsolatban, a mély vallásosság is, jellemének és világnézetének alapja. «Néha az ember aszú fű módjára sovárog a hit után — írja egy barátnőjének — mert a szerencsétlenségben világosabban látni az igazságot. Én is a kor gyermeke vagyok, a hitetlenség és a kétség fia, s valószínűleg az is maradok éltem fogytáig. Mennyire kínozott (s kínoz most is) az epedés a hit után, mely annál erősebb, minél több érve van ellene. S Isten némely pillanatban mégis tökéletes nyugalommal ajándékoz meg; ily pillanatokban állítottam föl hitvallásomat, a mely előttem világos és szent. Ez a hitvallás roppantul egyszerű; ime, ennyi

az egész: hiszem, hogy nincs szebb, mélyebb, meghatóbb, észszerűbb, férfiasabb és tökéletesebb, mint az Üdvözítő... ha valaki be tudná előttem bizonyítani, hogy Krisztus kívül áll a valóságon és a valóság Krisztuson, inkább maradnék Krisztussal, mint az igazsággal.»

Jellemének, világnézetének három fővonása: az emberszeretet, a lélekbe való elmélyedés és mély vallásossága, ime, a börtön sötétjében hajtott ki, keresve az utat a fény felé.

E leveleket 1854 február végén írta, mikor fegyházbüntetése már letelt; onnan leveleznie sem volt szabad. A szabadulás is azt jelentette, hogy közkatonának küldték egy szibériai ezredbe. Semipalatinskba. Csupa faházból álló kis város volt ez, hatezer lakossal, a katonaságot is beleértve; félvad világ; az egész helységbe tizenöt újság járt. Dosztojevszkij eleinte a kaszárnyában lakott, később magán-házban fogadhatott lakást. egy alacsony, sötét szobát. A városban volt egy két úriasszony, azok jók voltak hozzá, köztük későbbi felesége, Issajewné, Mária Dimitrijevna, a kinek eltávozását, midőn férjét áthelyezték, alig bírta elviselni. Szerelmes volt a harmincz év körüli, művelt és exaltált, csinos szőke asszonyba, kinek halvány arcán már ekkor ott égett a tüdővész pírja. Sűrűn ostromolta leveleivel, sőt egyszer egész napra elszökött állomáshelyéről, csak hogy láthassa. Az asszony részvételt volt az író szenvedései és nyomora iránt, a kiről azt tartotta, hogy «nincs jövője»; — Dosztojevszkij a szánalmat szerelemre magyarázta. Féltékeny volt, mégis abban fáradt, hogy az asszony ahhoz méhesen férjhez, a kit nálánál jobban szeret. E gyötrő-

désekből szőtte a *Megalázottak és megszeméltetett* regényét, melynek egyik főalakja, az akarat-beteg, de jószándékú, két nő közt ingadozó s mindkettőnek szívét megnyerő Aljosa, mintha a *Félkegyelmű*-nek első vázlata volna. Közben egy jó barátira is tett szert. Szerencséjére Mihály testvérének egy jó ismerőse került oda hivatalnoknak, báró Wrangel, tehetséges fiatalember, a ki jelen volt az abbamaradt kivégzés előkészületeinél s onnan ismerte Dosztojevskijt. Wrangel levelet vitt neki, s rendesen átadta orosz és külföldi hírlapjait. Sokat voltak együtt és jó barátok lettek. Két nyáron együtt mentek ki lakni a kazakovi kertekbe, az Irtis partjára, a hol szabad idejökben halásztak, fürödtek, lovagoltak, virágot ápoltak. Wrangel, a ki leírta az író ottani életét, így rájzolta őt: «Most is előttem van, a mint a virágokat öntözi; katonakabátját levetette s rózsaszínű mellényben állt a virágágyak közt. Nyakában hosszú láncz függött, apró kék üveggyöngyökből, nyilván gyöngéd kezek ajándéka. E lánczon hordta hagymaforma ezüst óráját.» Ez időben rövidre nyirt haját s rövid bajuszt viselt, szakáll nélkül, egészen katonás arc. Sokat olvastak, Dosztojevskij nagyszerű felolvasó volt.

A mi a fegyházban a magába mélyedt író lelki fejlődéséből hiányzott, a tanultság és művészi tanulmány híját most szorgos olvasással pótolta. A fegyházban kapható könyvek nem kellettek neki; csak *Copperfield*-et és a *Pickwickiek*-et olvasta végig a kórházban. Semipalatinszkan nem lehetett könyvhöz jutni; bátyjától kérte tehát. «Jegyezd meg: a könyvek az én életem, a táplálékom,

a jövőm. Ne hagyj el, az Isten szerelméért!» Régi és újabb történetírókat kér tőle, Guizot, Thierry, Ranke munkáit, közgazdasági műveket; Kant *Tiszta ész kritikáját*, Hegel *Philosophia történeté-t*, főképp pedig a Koránt s egyházatyákat. Wrangel följegyezte, kiket olvasott legszivebben: Victor Hugot, Puskind és Gogolyt. Valósággal ráveti magát az újabb orosz irodalomra, melytől fogságában elmaradt. Olvassa a *Vadász naplójá-t*, s azt írja a költő Maikovnak: «Turgyev tetszik nekem legjobban; kár, hogy akkora tehetség mellett egyenétlen. Tolsztoj is nagyon tetszik.» Ostrovskijről azonban azt találja, hogy «ideál nélkül való költő.» Feltámadt irodalmi hivatása s tervei egyre dúsabban sarjadnak. «Életünk egyhangúságáért búsásan kárpótoltak azok az órák, midőn Dosztojevszkijt megszállta teremtő lelkesedése. Ezekben az órákban oly emelkedett hangulatban volt, hogy ez rám is ráragadt — írja Wrangel. — ... sajnos, e hangulat ép oly gyorsan tűnt el, mint jött.»

«Mikor a szolgálattól hazajöttem — beszél máshol — sokszor már lakásomon találtam őt, ha előbb szabadult a gyakorlótérrel vagy az irodából. Kigombolt kabátban járkált szobámban fel s alá, pipázva s magában beszélve; feje mindig tele volt új gondolatokkal. Nagyon jól emlékszem egy ilyen estére; akkor *A bácsika álma* és *Stepancsikovo* tervei fűttek a fejében.» Mindkettő humoros rajz. Hogy ötlött eszébe ilyesmi a szenvedés ez éveiben? Vannak, kik e munkákat 1848-ból keltezik, de a szerző levelei mást mondanak. Talán épen enyhülésül mulatta magát velök? Vagy szenvedései közül gúnynyal mérte a

hétköznapi, alacsony világot s botlásait? Bő humoros ér buzgott benne; legkomolyabb lapjain is találni egy-egy ferde szót, félszeg mozđulatot, valami fájón mosolyogtató gyarlóságot. Nem gondtalan, nevető humor ez, hanem a mely szűróra húzza össze a szemet; realis és túlzó, grotesque és kesergő egyszerre. Van benne valami fájdalmas, mint a börtön-udvaron növő fákon. Néhány elbeszélése szinte a bohózatot súrolja, de ezeken is valami fanyar keserűség érzik. *Az idegen asszony* a féltékeny férj álszenvedélyének kipellengérezése, a ki az utcán épen felesége udvarlójától tudakozódik, ki aztán maga is rájön, hogy az asszony őt is megcsálja; máskor meg eltéveszti az emeletet, más lakásba ront be, idegen asszony ágya alá búvik, a hol már rejtőzik valaki; mint suttogásukból kivenni, épen feleségének udvarlója, a ki szintén rossz ajtón nyitott be. *A krokodil* a hivatalnoki hiúság, rangkórság és ferde észjárás satirája; a *Nagybácsi* a kisvárosi társadalomé, melyben mindenki töri magát egy hebegő, félkegyelmű vén herczeg látogatásáért, a kit akarata ellenére mindenki boldogítani akar s egy élelmes úriasszony a leányának szeretné megkaparintani férjül, de a vén ember végre is belehal a sok izgalomba. 1856-ban azt írja erről Maikownak: «Tréfából egy komédiát kezdtem írni; annyi komikus alakot és komikus esetet gondoltam ki és hősöm annyira tetszett, hogy letettem a vígjáték alakjáról, ámbár kedvem volt hozzá, csak hogy minél tovább gyönyörködhessem hősömben, s minél tovább nevethessek rajta ... Eddig csak egy pár kalandot írtam le, most elég és összevarrom az egészet.» Az író maga

többre tartotta a *Stepancsikovoi jószágot*. Ebben a regényben — írja testvérének 1859 májusában — «természetesen igen nagy hibák vannak, mindenekelőtt túlságosan hosszúra nyúlik, de szilárdan hiszem, hogy nagyon jó oldalai is vannak, s hogy legjobb munkám. Két éven át dolgoztam rajta ... Egész lelkemet bele tettem, testemet és véretem. Nem mondom, hogy egész lényemet kifejeztem benne ... Még van sok mondanivalóm. Kevés is benne a szívbeli elem, a szenvedély (pl. Turgenyev *Nemesi fészkéhez képest*), de van benne két collossalis tipikus alak, ezeket öt éven át faragtam és jegyezgettem fel; ezek, azt hiszem, kifogástalanok; tősgyökeres orosz alakok, a melyekre az orosz irodalom eddig nem volt elég figyelemmel». — Egyik egy arczátlan ingyenelő, a másik egy jó ember, a kút anyja elnyomott es többé önálló akaratra nem jut.

Főmunkája ebben a korban a *Följegyzések a halottak házából*, melyben börtöni életét rajzolja. Még ott, a fegyházban kezdte írni, a kórházban, hova egy emberséges orvos, Troitzkij, többször hosszabb időre befogadta. Az ő tudtával látott munkához; a foglyok írószerhez sem juthattak. A kész első fejezeteket egy segédorvos őrizte magánál. Semipalatinszkban újra nekilátott. «Szerencsésnek érzem magamat — írja Wrangel — hogy láthattam Dosztojevszkijt inspirációja közben, s hogy tőle magától hallhattam e páratlan mű első terveit.» Nyomasztó körülményei, szerelmi gyötrődése, gyöngye egészsége csakhamar szárnyát szegték. «A katonaruhában ép olyan fegyenez vagyok, mint azelőtt. Csak annak örvendek, hogy lelkemben hosszú időre elég türelmet

érzek». Rettenetesen el volt gyengülve. «Sokszor féltettem az eszét» — mondja Wrangel. Munkája czéltalan is volt, a száműzetés alatt semmit sem volt szabad kiadnia; Wrangelt kérte meg, hogy az ő neve alatt bocsáthassa közre munkáit; e dicsőséggel járó cselbe az természetesen nem egyezett bele. De mindent elkövetett, hogy barátjának szabadságát visszaszerezze; szünet nélkül ostromolta pétervári ismerőseit közbenjárásért. Dosztojevskij maga is mindent elkövetett. Költeményt írt I. Miklós czár haláláról s II. Sándor trónraléptére, melyeket Wrangel juttatott el az udvarhoz. Majd hosszú levéllel fordult Totleben tábornokhoz, melyben többek közt ezt írja: «Eszméink és meggyőződéseink változnak, maga az ember is; mily keserves olyasmiért bűnhődni, a mi már idegen rám nézve, sőt ellenkezőjére fordult bennem; tévedésekért bűnhődni, melyeket már rég ilyeneknek tartok». E levelet is Wrangel kézbesítette, a ki 1855-ben eltávozott Semipalatinskból. Szerencsétlen barátja folyvást ösztökölte közbenjárásra; tanulmányokat is szándékozott hozzája küldeni, egyet Oroszországról, egy másikat a művészetről, hogy kiadassa; de ezek sohasem jutottak kezéhez. Wrangel fáradozásainak lett is foganatja, barátját 1856 tavaszán altisztté, ősszel zászlóssá léptetik elő, 1857-ben visszanyeri nemesi jogait s elveszi régi szerelmét, Issajew özvegyét. 1859-ben végre hadnagyi rangban elbocsátják a katonai szolgálatból, egyelőre Twerbe internálva, de az év végén már Pétervárra költözhetik.

Ily megváltozott körülmények közt lát újra hozzá *Följegyzéseinek* folytatásához. Szent irat

ez, az emberi kínszenvedésről, a fájdalom és hit egy új Jób-könyve. Maga a szerző álarcz alatt marad; Szibériát, politikai elítélteket emlegetni sem volt szabad. tehát egy féltékenységből feleséggyilkossá vált nemes úr háta mögül hagy benézni e szörnyű világba, de e szenvedő lélek, ez éles szem s a festés művészete az íróé. A nyomor és szenvedés egyszínű, sötét alapján gazdag és változatos képet rajzol, az egyéni arczképek egész seregét, a czivódók, az elkeseredettek, a lázongók, elfásultak és megtörtek fajtáját, a dacz és fölengetés, a durvaság és megilletődés változatait, a meg nem bánó makacsság, a nyomorúságban való megnyugvás, a szenvedés megválto erejében remelő hit fokozatait; látni az élő-halottak egész nyomorult életét: istentiszteletüket, a fürdést, melyet Turgenyev Dantéba illő képnek nevez, a kényszermunka és pihenés jeleneit, a várudvar állatai közt, honnan világgá eresztik a sebzett szárnyú sast, hogy szabadon muljék ki; s mind e nyomorúság és szenvedés közt látni az emberi lélek szépségének pinczei sápadt hajtásait, a mint a napsugár felé hajolnak. Csupa tárgyilagos rajz, mégis megindító, panasz-szó nélküli, mégis vádirat.

A könyvnek óriási hatása volt; a kritika rögtön fölébe emelte mélység és művészi erő dolgában Silvio Pellico *Börtönei* rajzának. Tolstoj 1880-ban is azt írja róla: «Sokat olvastam és sokat elfeledtem, de az egész újabb irodalomban, Puskind is beleszámítva, nem ismerek jobb könyvet ennél: oly őszinte, természetes és keresztényi az.»

E munkában az író megszépíti és művészivé

emeli emlékeit, s megsza badul gyötrelmeitől. Ezentúl egymást érik nagy munkái; élete műve és dicsősége egyre nő, mint a pharaók pyramisai, melyeket uralkodásuk alatt minden évben új réteg kővel növeltek. Szoros összeköttetésbe lép folyóiratokkal; maga is szerkesztésbe kap, kétszer is, de kevés szerencsével. A balsors folyvást rajta tartja a kezét. Eltemeti feleségét s meghal testvére, ráhagyva családját és adósságait. Adósságai elől háromszor is külföldre menekül, hol új benyomások várik; megfordul Páris- és Londonban, majd Rómát látja és Firenzét s a német városokat. Pénzzavara s feldúlt idegei Wiesbadenben, később Baden-Badenben a roulette-asztalhoz csábítják; le akarja bírni a sorsot, hogy aztán hivatásának élhessen; eleinte nyer, aztán mindenét elveszti, ruháit is. Egyszer kiadója küld pénzt, máskor honfitársaitól kér kölcsön, Goncsarovtól, a ki maga is erősen játszott; Turgepyevnek szintén régi adósa, a mi nagyon bántja, s az írói vetélkedés mellett talán egyik oka ellen-szenvének. Még ez izgalmait is megfigyeli, elemzi, s seismographiai följegyzést készít az idegek rezgéséről *Egy játékos naplójában*. Tárgyát azonban elmélyíti; egy nagy typust rajzol, a külföldön élő oroszét, egy nyilt és sokoldalú, de meg nem állapodott emberben, a ki elvesztette hitét, de nincs bátorsága a hitetlenséghez, s tespedő tettvágyát, egész életerejét a roulettebe öli, melynél valami nemeset lát a koczkázatban és mérésben; így magyarázza célját az író egyik levélében (Strachowhoz, 1863 szept. 30.).

Egyik külföldi útján fog hozzá legteljesebb és legolvasottabb művéhez, a *Bűn és bűnhődés*hez.

Thémáját még a börtönből hozta s csaknem egy évtizedig forgatta fejében. «A főalak új — írja testvérének 1858-ban, — még senki sem írta meg, s minthogy nálunk az életben sűrűn előfordul (mint az új eszmékből és mozgalmakból gyanítom), azt hiszem, sikerül otthon majd új megfigyelésekkel gazdagítanom.» A könyv Raszkolnyikov diák története, a ki nyomorúságában elkecseregve, előre kitervelten megöl egy uzsorás vénasszonyt, a kinek élete semmit sem ér az emberiségre nézve; aztán lelkifurdalás gyötri, s egy idő múltán maga földadja magát. Orosz irodalomtörténetírók igazolják a szerző nézetét; ily esetek akkortájt sűrűn fordultak elő, nemcsak Oroszországban, hanem Nyugaton is. Az író leveleiből tudjuk, hogy a kiadó is fönnakadt e forrongó belső világon, ez „erkölcsi nihilismus”-on, s egyes tejezetek átdolgozását követelte, a mi meg is történt; pedig a mű merő erkölcs, az egyensúlyából kibillent lélek bűnhődésének rajza. Az író oly finom lelki szövedéket tár elénk, melynek nincs párja az egész világirodalomban. Főleleventült régi beszélgetések, álmok, a fiatal kornak mohósága az élet után, s önzése, a rendkívüli emberek rendkívüli jogáról vallott kedvencz tana, a bűn elméletének s a bűnösök lelkének tanulmányozása, melyről Raszkolnyikov értekezést írt, ennyi szálból szövődik a végzet pókhálója, melyben fennakad. Az esemény művészi feldolgozásban is eléferne a könyv tíz oldalán; de itt az egész csupa lélektan, a szándék és megbánás kiforrásának természetrajza. A bűnöst elárulják beteg idegei, a melyek ágyba döntik, tettetett fesztelensége, a gyanú elaltatása kedvéért folytatott merész beszél-

getései a vizsgálóbíróval, melyek során a gyanú folyvást szűkebb körben kering körülte, mint Faust körül a fekete kutya. E vergődés közben megéri a vezeklés belső kényszere: bevallja bűnét egy bukott leánynak, térdre veti magát előtte, leborulva az emberi nyomorúság előtt; a leány a vezeklés gondolatával gyógyítja: kiáltja ki bűnét az utcán, csókolja meg a földet és adja föl magát. Ez a leány aztán vele megy Szibériába. Ezt a tervezett második részt az író csak egy epilogba vonta össze. A könyv így is egész; egy lélek története, *egy* léleké, de a költő változatossá teszi a közbeszótt alakok által; mindjárt elején ott van Marmeladov, az iszákos kishivatalnok, a ki nem bírja eltartani családját s végre leánya áll ki az utcára, a nyomorúság vértanúja, hogy kenyeret vihessen kis testvéreinek; ott van Raszkolnyikov anyja és huga, a csábításnak kitett nevelőnő; Svidrigajlov, feleségének gyilkosa s a házbeli nevelőnők és cselédek megrontója; a vizsgálóbíró, a ki azt suggerálja a fiúnak, hogy a vétkes «psychologiailag nem szökhetik el ő előle», hanem maga fog jelentkezni. Dosztojevszkij maga írja *Pétervári álmok* című följegyzéseiben, hogy egész tömeg hullámozott körülte, a kikről álmodozott, s micsoda pompás álarezos menet telt volna belőlük! Minden munkáján érezni, mint tolakodnak körülte az alakok, bebocsátást kérve könyveibe, hogy alig bir tőlük szabadulni. Itt is a bűn és nyomor egész serege tolong. Mindez még gazdagabban hat az által, hogy alakjai kettős életet élnek, a való mellett álmaik is feltárnak előttünk, a lélek másik, öntudatlan hazája. Embereinek rendszeren látomásaik vannak,

Szónyának, Svidrigajlovnak, Raszkolnyikovnak, a ki önmagát látja, gyermekkorában, a mint egy halálra kínzott kis ló mellett jajveszékkel, ő, a ki most embert készül ölni! A mellett a legszigorúbb lélektan útján haladva is lépten-nyomon meglepetésekkel döbönt meg. Például: a gyilkosság után Raszkolnyikov egyszerre ott látja a szobában a meggyilkoltnak a hugát; az ajtót nyitva feledte! Most a kitervelt mellett még egy második gyilkosságba sodródik. Mikor meg a vizsgálóbíróval beszél, egyszerre bejő egy mázolólegény, s önmagát mondja a gyilkosnak. Mikor bevallja tettét Szónyának, a szomszéd szobában kihallgatja Svidrigajlov; ez új lehetőségeket nyit; aztán ez az egyetlen lehetséges vádló is meghal, s ő mégis feljeleníti magát. Ezek nem az érdekességet tovább feszítő fordulatok, hanem a lélekrajz csavarodik velök egyre mélyebbre s e tiszta lélekrajz mégis érdekfeszítő; az író magadicskodik vele, hogy a folyóiratnak, a mely közölte, előfizetői száma felszökött. Mind ennek hátteret és mélységet a «szenvedés ama vallása» ad, mely oly megrázón szólal meg a Puskin fölött tartott emlékbeszédben, a megalázkodás és vezeklés tanítása, a mely letörli a gyarlóságokat, megadja a lélek tisztaságát s az élet nyugalmát.

Ily lelki világot tár föl legközelebbi nagy regényének, *A félkegyelműnek* (1868), főalakjában is. Mint maga írja, czélja egy valóban tökéletes és szép ember feltüntetése; ez a legnehezebb a világon, kivált manapság. A keresztyén irodalmak valamennyi szép alakja közül Don Quixotet látja legtökéletesebbnek, «mert egyszer mind nevetséges is». «Az olvasó rokonszenvet és részvé-

tet érez a kigúnyolt, a saját becsét nem ismerő szép iránt. S a humor titka épen abban a művészetben rejlik, hogy az olvasóban rokonszenv ébredjen.» A regény hőse, Myskin herczeg, valóban ilyen; mosolyt, boszúságot, sőt lenézést kelt környezetében, s lassankint mégis mindenki hatása alá kerül, nők, gyermekek, cynikusok, az ő jóvoltából tengődő naplopók, a lelkes és túlzó fiatal-ság. Őszinte szavaira mindenki meghökken, de mindenki önlelkébe néz és őszintévé válik, legalább önmaga előtt. Ő is kibillent, rendhagyó lélek, nyavalyatörős is, s útja az elmeagyógyintézetből a nagyvilágon át néhány hónap alatt végkép az örültekházába vezet. Az író roppant részletességgel bonczolja e különös lelket; a munka első negyedrésze egy nap története, melyen a herczeg megismerkedik új világával. Ez aprólékos elemzés az oka, ha a nagyközönség e regényt nem fogadta a régi lelkesedéssel. Pedig a tárgy, az események s az alakok egyaránt érdekesek. A hős ébredő érzelme két nőalak közt ingadoz, egy márványszép tábornokleány s egy elcsábított, szenvedélyes és szeszélyes, hol szilaj, hol bűnbánó Magdolna közt: ez a két női typus későbbi regényeiben is ismétlődik. Az utóbbiak ragadják magukhoz a férfiakat, még a herczeg is ehhez hajlik, bár inkább száanalomból és lelki orvosképen; Filipovna Násztászja is szereti, de épen azért meg akarja kímélni magától. Belé egy nyers, érzéki, szenvedélyes férfi is szerelmes, Rogozsin, a ki féltékenységből a herczegnek életére is tör; Filippovna Násztászja hozzá megy, egyrészt, hogy a herczeget megmentse magától s Rogozsintól, másrészt, mert ekkora szenvedélynek nem lehet ellenállni;

de Rogozsin féltékenysége így sem lohad, s hogy megőrizhesse magának, az esküvő napján megöli. A herceget odavezeti a sötét szobában az ágyhoz, megmutatja neki a holtat: együtt virasztanak mellette; a herceg magához vonja a gyilkos fejét s könnyeivel áztatja, melyekről maga sem tud.

A mi itt oly megragadó, a finom lelki elemzésnek s az erőteljes realistikus ábrázolásnak összeolvasztása, általában jellemző Dosztojevszkijre, de ily jelenet nála is a ritkaságok közé tartozik. Rogozsin egész alakja titáni kézre vall. A herceg körül sereglő szegény, beteges és képzelgő fiatalok a Raszkolnyikov lelki rokonai. Maga azt írja róluk: «A legszélsőbb gondolkozású ifjúság modern positivista típusait rajzoltam bennök és jól rajzoltam, mert én tapasztalásból ismerem őket, más nem is figyelte és tanulmányozta ezeket.» Ezekben rejlik némiképen jövőendő nagy munkájának csirája.

Dosztojevszkijnél a kor típusaival sokszor találkozunk, de a kor nagy kérdéseit nem kérdezi s nem felel rájuk. Csak egy regénye van, melyben a kor lelkét idézi fel és harcra kél vele. Mikor külföldi útjai közben haza-hazatért, otthon a nihilismus merényletei, határozatlan és rejtelmes tervei forrongtak országszerte. E szót Turgenyev faragta s eredetileg a nyugatias positivistákat jelölte vele; így rajzolta meg első típusukat az *Apák és fiak* Bazarovjában. Dosztojevszkij fiatal kora óta híve, sőt munkása volt az átalakulásnak, meg is szenvedett érte, de mindent a vallásos orosz néptől várt, melyben — mint mondja — még nem volt cynismus, sőt közte a socialismus

is az érzelmesség révén terjedt'. Feltette az idegen, homályos értelmi nihilismustól; ezt a szellemet szerette volna kiűzni népéből, a sertésekbe kergetni, mint a bibliában (Lukács, VIII. 32—37; alkalmazása a regény XXII. fej. 3. szakában); ezért nevezte művét *Da monok*knak (megjel. 1871—72); alakjai mind megszállottak. Nem egy embert fest, mint Turgenyev, hanem egész sereget, egy titkos szervezetet. Leveleiből kivethetni, kik voltak mintái alakjaihoz, másokra ráismertek bírálói. Idegen olvasókra ezek közül csak egy érdekes, Karjasinov, az idegenben élő, öntelt, szenvedő író, Turgenyev torzképe. Sokat merít a Petrasevszkij-kör s rabsága idejéből; innen válnak elevenekké e változatos típusok: a lelkes meggyőződésű, az elméletgyártó, a féltékeny övatos, az egyéni okból csatlakozó, a véletlenül közjük cseppent s valamennyiök zsarnoka, a ki megfélemlítéssel uralkodik rajtuk, elkápráztatva szemüket a titokzatos erővel, melyet voltaképen bennök keres. Az író vázlatokat vetett papírra az egyes jellemekhez; ezekben így jellemzi ezt a Werchowenszkij Pjotr-t: «Tulajdonképen nem is bánom a népet; csak azt tudom, hogy most föl lehet lázítani s ez nekem elég.» Ebben van Dosztojevszkij kritikája az akkori céltalan nihilista mozgalom felől. Ez a Pjotr a Stawrogin herczeg nevelőjének, egy finom, francziás öreg úrnak — «a ki mintha mindig piedestálon állna» — a becsvágyó, helyzete által magát sértve érző fia, a kit épen ez a megalázás sarkantyúz. Itt is megvan hát az 'apák és fiak' problémája, a szakadék a két szomszédos nemzedék között. Ép így elszakad a maga világától a mozgalom titkos

vezére, a regény főalakja, Stawrogin, a ki vezérségét éppen előkelő származásának, vagyónának s némi részben szépségének köszöni. «Typusa az igazi orosznak, a kit öntudatlanul saját ereje nyugtalanít, a mely nem tud mihez fogni» — így jellemzi az író előzetes följegyzéseiben. Bonyolult jellem; élvhajhász, különcz, kiszámíthatatlan; «csak azért él, hogy az embereket bosszantsa» — mondják róla a regényben, másutt pedig, hogy «az aljasság és gyalázatosság már a genialitással határos nála». Tettei, szándékai, egyénisége homályosak, de sokszor a többieké is. Az író egyszer félrevetette, később újra kezdte kéziratát, ide mégis sokat fölhasznált belőle, innen némi kúsztaltság és zavar. A mozgalom eszmeköre sem kristályosult még fogalommá, csak egyesekben erjedt, s Dosztojevszkij éppen ezt akarta rajzolni, e határozatlan és megnevezhetlen erjedést, egy heves láz káprázatait. E rejtélyes embereknek sorsuk is merő talány. Minden fejezet megold félig-meddig egy rejtélyt, de rögtön másikat ad föl. Ez teszi a regényt helyenként oly érdekfeszítővé, hogy íróját Dumas-val hasonlították össze. A mint Stawrogin multjáról és lelki életéről le pattognak a zárok, megtudjuk, hogy megrontott volt egy gyermekleányt; azután vezeklésül titokban elvesz egy féleszű, nyomorék némbert. Mind-ezt csak akkor érteni meg, mikor bevallja bűnét egy szentéletű papnak. Ez önvallomás oly erős színekkel van festve, hogy e részt máig sem adták ki; így e jellem kulcsa hiányzik, nem csóda, ha túlságosan rejtélyes, szinte érthetetlen. A mozgalom meghiusul, Stawrogin Schweizba megy, a hol új életet szeretne kezdeni egy tiszta nő ol-

dalán, de egy napon önkezével véget vet életének. E történet szinte elvész a regény mozgalmi közt, mégis ez és Stawrogin egyénisége a kristályosodás központja. Dosztojevszkijnek minden problémához egy kulcsa van: az egyéni pszichologia. Ez alak belső harcában ismét sok van letéve az író mondanivalójából. Stawrogin is a megalázkodás és vezeklés szükségét érzi, s harcai közt olykor sóvárog a vallás lelki békéje után. Egyszer azt kérdezi magától: lehet-e hite civilisált embernek? Egyik társa később így felel erre: «Ön átheista, mert nemes ember... Szerezze meg magának Istent, munka által, közönséges paraszti munkával». Idézik Stawroginnak ezt a mondását, melynek párját megtalálni az író egy régebbi levelében: «Ha matematikailag bebizonyítanák, hogy az igazság nem Krisztusban van, akkor is inkább Krisztussal maradnék, mint az igazsággal.» Ő is odajut a maga útján, a hová Gogoly és Tolstoj: a vallásban látja az egyén és a társadalom gyógyyszerét.

A regény főbb alakjai majdnem mind ez útra lépnek, így a haldokló öreg Werchowenszkij, Kirilov, ez a szinte sokratesi alak, a ki magába zárkózottságában jóformán a beszédet is elfeledte, s a ki egyértékűnek tartva az életet és halált, önkényt keresi emezt; főkép pedig Satov, a kinek kételyei és forrongásai végül russophil érzésében nyernek megnyugvást. Dosztojevszkij russophil érzésében a nemzete nagy hivatásába vetett hit összeolvadt vallásos érzésével. Az egyént és az orosz népet egyaránt a vallás útján akarja megváltani és fölemelni. Az ő szemében, mint Gogoly- és Tolstojnál is, a vallás az egyén és társa-

dalom egyetlen gyógyszere. Mikor Turgenyev a *Daemonok*ban végignyilalló vonaglásokkal szemben válaszul a békés és biztos átalakulás képét rajzolta a *Nowban*, Dosztojevszkij bizalmatlanul nézte a nép közé menő művelt diákokat, «a kik nem értik a népet s nem is műveltek». «A ki hozzája közeledni akar, annak tisztelni és szeretni kell mindazt, a mit a nép tisztel és szeret, elsősorban Istent és a vallást.» «Atheista vagy közömbös lélek nem értheti meg az orosz népet, sem az orosz nemzeti érzést». Az orosz nép vallásossága szerinte nemzetfentartó erő, mert az ő hite szerint e nép hivatása a keresztyénség fenntartása és beteljesítése. Hiténél fogva vár az igazhitű orosz népre az ország és az emberiség jövőjében megváltó hivatás.

A néptől reméli a vallás fenntartását, a vallásosságtól a lelkek nemesbülését, a szegények és lealázottak fölemelését, a nép helyzetének javulását.

Igy forr össze nála az Istenben és a népben való hit: ez az ő evangéliuma, ez politikája is. Mint Tolstoj, ő is a vallás útján vezérli követőit a socialismushoz.

Ez észméket hirdeti *Egy író naplója* című folyóiratában, melyet egymaga ír, egy időre háttérbe szorítva szépirodalmi munkásságát. Tanítása mellett prófétai heve is rokon Tolstoj későbbi fejlődésével; de Tolstoj társadalmi elveket is vallott, Dosztojevszkij inkább vallásos próféta, a lelkek orvosa, a jövő magvetője, a ki a Krisztusban való hittel együtt hirdeti a népbe vetett hitet. Arcza is, hosszú szakállas askéta arcza vézna testén olyan volt, mint a zarándokoké, a kik kis szilkéjökkel hátokon róják az orosz földet.

Utolsó nagy műve egészen a vallás körül forog. 1869-ben említi először, hogy regényt akar írni az atheismusról; 70-ben már közelebbi tervekről, megnevezett mintákról és tanulmányairól szól, *Egy nagy bűnös életírása* címmel. E tervekből forrta ki magát az az óriás méretű regény, mely *Karamazov testvérek* címen 1879—80-ban jelent meg. Nem egy alakról szól, hanem egy egész családról, melyen az átöröklés szúja örül. Az öreg Karamazov buja, haszonleső, mindenkit megcsal, fiaival szemben fukar, közönséges, sőt aljas ember. Fiaiban az "ő mérgezett vére kering. A legidősebb, Mitja, megint a két női típus között áll; derék menyasszonya van, de vérén egy ketes nőrű nő uralkodik, a kit atyja is szeretőjévé akar tenni, pénzt ajánlva neki, míg házasulandó fiának nem adja ki örökségét. Mitjában a szenvedély és elkeseredés megszülik a bűn gondolatát. Egy éjjel, míg apja a szeretőjét várja, átmászik a kerítésen, agyonüti a háznak lármát csapó öreg szolgáját, aztán elmenekül. Azon éjjel a ház ajtaját nyitva, s az öreg Karamazovot meggyilkolva találják. A tettet az öregnek egy féltékenyelmű koldusasszonytól való törvénytelen fia követte el, egy nyavalyatörős, a kit szolgának tart házában, de kezét a második testvér, Iván vezette, elvakítva e páriát a «mindent szabad» hangoztatásával. A gyanú természetesen Mitját veszi célba, a ki felindultságában szinte maga sem biztos önmaga felől.

Kettős tér nyílik itt az író művészetének: egyrészt az izgalmtól marcangolt szenvedélyes lélek rajza (egészen más léleké, mint Raszkolnyi-

kov), másrészt az igazságszolgáltatásé. A tárgyalás kétszáz lapon át folyik; pompás vád- és védbeszédeket olvasunk; az igazság mérlege hol jobbra, hol balra rezdül; a valaha elítélt író egész gúnyját és keserűségét kiönti a törvénykezésre. Iván, a gyilkosság értelmi szerzője, ki korcs féltestvérének minden készülődését sejtette, hogy bátyját megmentse, föl akarná jelenteni magát; kivallatja a gyilkost a részletek felől s ekkor tudja meg, hogy bátyja teljesen ártatlan. De a gyilkos felköti magát, s a bírák nem adnak hitelt a halottra tolt vádnak s a testvér mentő tanuságának. Mitját elítélik.

Ez nem csupán az első fiú története, a féktelen szenvedélyé, hanem Iváné is, a ki hallgatagon ül az apai házban, a más kezét lendíti, s szenvedélyt, gyűlöletet, mindent az ész nyelvére tud lefordítani. Higgadt sakkozó módjára játszik az élet bábjaival. Számot vet öröklött vére átkával, s mint egy egyenletet, úgy számítja ki jövődjét. Hittel és erkölccsel szakított, de az erkölcsöt az aljastól és gyávaságtól való irtózat pótolja nála; ez sarkallja arra is, hogy földolja magát. Mindhármójok vérében van egy-egy csöpp anyjoktól is: Mitjában a féktelenség, a másik kettőben a második asszonyból, a ki vallásos rajongó volt, atyjokhoz mértén valami nemesség, legalább egy kis képzelgés, erkölcs dolgában legalább lelki-furdalás. A lelki vegyületek ily elemzése valószínűsleges lelki chemia. Mitjában a szenvedély képzelgése ez: gyorsan kiforró szándéka szinte össze téveszti magát a tettel; az író egy helyütt azzal jellemzi: „az ilyen emberek nehéz helyzetekben a legphantastikusabb terveket találják a legvaló-

színűbbnek'. Ivánban az ész és a beteg idegek képzelgése van meg. Mikor a gyilkosból kicsikarja a vállomást, s kezdődő ideglázzal hazamegy: szobájában egyszerre egy rejtélyes vendég ül vele szemben, a ki gyakori és meghitt látogató gyanánt viselkedik, fesztelenül beszél Iván titkos érzéseiről, melyeket önmagának sem vall be, valónak mond sejtethető, de még meg nem történt eseményeket. Az ördög ily köznapi alakja s látogatása azóta számos utáztatnak az őse; ezeket Dosztojevskij nemcsak az ötlet eredetiségével mulja felül, hanem a lélektani rajz gazdagságában is, az agyrém és fel-felvillanó öntudat, az önvád és lelkifurdalás, titkolt érzelmek és kényszerű önvallomás vegyületében. Pedig elpanaszolja, mennyire hibáztatták, a mért az ördögöt üdézni merte, s boldog volt, mikor egyik orvos ismerőse hűnek találta a hallucinatio rajzát.

Ivánál ily látomásnak nemcsak lelki állapotában van alapja, hanem természetében is. Eleven értelmé tétlen élete közben képzelődésben éli ki magát; gondolatai könnyen csapódnak le alakokba. Egyszer föl akarja tární hitbuzgó öcsce előtt a maga hitetlenségét s egy költeményt rögtönöz prózában. Krisztus még egyszer visszajő a földre, Sevillában, az inquisitio idején. Csodákat tesz; a bibornok-főinquisitor elfogatja s börtönbe veti. Éjjel bemegy hozzája. Rátámad, hogy miért jött vissza; tanításához nincs mit hozzátenni. Ő túlbecsülte az embert, mikor a szabadság veszélyes ajándékát adta neki; másfél évezredbe telt, míg azt elfojthatták. Most végre az ember gyöngeségéhez illő boldogságot adnak neki, a csoda, a titok és a tekintély segélyével, hogy

nyugodtan éljen és reménnyel haljon meg. Hagyja őket Krisztus munkálkodni. Az Üdvözítő nem felel, csak megcsókolja a petyhüdt ajkakat. A főinquisitor kitarja előtte az asztót: Menj, és ne jöjj többé vissza! A csók ég a pap szivében, de megmarad meggyőződése mellett. E költeményben Iván bonczoló eszét, sarcasmusát, egész lelkét harcza viszi hitbuzgó öcsce, Aljosa ellen. Aljosában sok az anyai örökség. Egészen a szív embere. Megfér atyjával, szereti testvéreit, segíteni kíván mindenkin. A Karamazov-vért le-
 aútik benne a zárda hűvös falai, a hol él, a szent-
 életű, csodatevő remete, Szoszima starecz oldalán. E kegyes, fölvilágosult és népies pap s az ő szív-
 beli vallása tökéletes ellentéte Iván inquisitorá-
 nak; ez a lélek szerint való, Istennek tetsző, igazi pap. Az ő és Aljosa viszonya volt a regény csi-
 rája és főtárgya, «a fiatal farkas, a mint a szent
 Tichonnal találkozik». Halála előtt a starecz él-
 beszélti környezetének egész életét s tanulságát
 örökségül hagyja rájuk. Aljosának meghagyja,
 hogy az ő halála után menjen ki a világba. «Meg-
 áldalak nagy feladatodra. Hosszú vándorlás lesz
 részed, fiam. Sokat el kell viselned, míg vissza-
 térsz oda, a honnan elindultál. Sok lesz a tenni-
 valód. De benned nem kételkedem ... Krisztus
 veled lesz. Őrizd meg őt s ő is megőriz téged!...
 Örökségül ezt hagyom reád: keresd a boldogságot
 a szenvedésben». «Sok ellenséged lesz, de még azok
 is szeretni fognak. Sok szenvedést mér rád az élet,
 de csak a szenvedés boldogít, s szenvedéseidért
 fogod áldani az életet s másokat is rá fogsz ve-
 zetni, hogy áldják — a mi a legfontosabb.» Ebben
 ráismerünk az írónak s régebbi alakjainak lel-

kére. A maga lelkéből csöppenti ezt az író alakjai lelkébe. Mitja is bűnbánó: a szenvedés által új embert akar magában föltámasztani. A gyermekek is, a kiken Aljosa munkáját kezdi, gyűlölködésből szeretetre vezetvén őket, azokon is van valami fölmagasztosuló vonás; egyikök fölkiált: «Szeretnék szenvedni az összes emberekért.» A második rész, mely Aljosát végig kísérné útján a világban, s melyhez az első rész csak előkészítés, elmaradt. Így is hatalmas alkotás, kitetszenek belőle a tervezett egésznek körvonalai.

Hová fejlődött e regény első csirájától, a 'nagy bűnös életírásától' — a 'kivitelig! Ez óriási mű egy család tagjaiban az emberi lélek főirányait tükrözi: a szenvedély és akarat, az ész és számítás (kűszködését s mellettök Aljosában és mesterében a hit és szív megváltó erejét. A bűn és tisztulás útját rajzolja; mi nagyobb ennél?

A halál kivette a fáradt kézből író tollát (1881 jan. 23.). De Vogüé leírja, mint özönlötte el a nép a halott író kis szobáit, hullámaival majd fölemelve az asztalon fekvő koporsót. A szenvedők a magukénak vallották a szenvedők költőjét. Prófétát sirattak benne, a ki vigaszt nyújtott a nyomorúságok közt, fönségesnek hirdette a szenvedést, s a megalázottak előtt kinyitotta a mennyország kapuját. Még Pobjedonoscev is gyászolta, az ő korának 'főinquisitora'.

Munkái nagyrészt csonkán maradtak, de így is teljes becsűek, mint a Julius pápa el nem készült síremlékére szánt szobrok. Ő maga ritkán volt elégedett munkáival; a *Félkegyelműről* kezdve lett volna szigorú bírálatot írni. A *Dae-monokat* sem szerette, «már pedig hogy' lehetne

az jó, a mivel az író maga sincs megelégedve». «Írónak lenni roppant nehéz mesterség» — írja egy levelében. Ő valóban nehezen írt; hosszan érlelte, újra meg újra kezdte műveit, szemlátómást küzd tárgyával. A hosszú tervezés után a megélhetés gondoljai gyors munkára sürgetik. A *Féltékenyelmű* egész első részét huszonhárom nap alatt tette papírra; éveken át három ívet írt hónapoként. Szinte féltékenyen gondol a Turgenyev vagyona, Gogoly és a 'nagyok' honoráriuma, a melyek mellett nyugodtan dolgozhatnak; «de én szegény ember vagyok, a pénz kedvéért gyorsan kell írnom és így mindent elrontok». Pegasus mindig járomba volt fogva. Tehetségében volt valami zsarnoki, daemoni vonás, valami megszálltság, a mi folyvást sarkalta. Egészen felolvadt munkáiban; maga mondja első könyvéről a *Megalázottak*-ban, melyben önmagának is szerepet juttat: «Ha boldog voltam valaha, hát nem első sikerem mámorító perczeiben, hanem akkor, mikor még senkinek meg nem mutattam kéziratomat...akkor együtt éltem alakjaimmal, a kiket magam alkottam, velök éltem úgy, mintha családomhoz tartoztak és valóban éltek volna; szerettem őket, velök örültem, búsultam, sőt néha őszinte könnyekkel és fájdalommal sírtam velök!» — A tárgyak és alakok csak úgy tolongtak elébe, munka közben is. «Legnagyobb kínom, hogy még most sem vagyok ura eszközeimnek. Ha egy regényen dolgozom, egész sereg külön regényt és novellát gyömöszölök belé, ezért aztán az egészből hiányzik a mérték és harmonia.» Mindig új meg új szálakat sző a szövetbe. Szenvedélylyel ássa magát

egyre mélyebbre alakjai lelkébe, mintha önmaga számára is meglepetéseket keresne ott. Néha sokáig szerepeltet egyes személyeket, mielőtt a cselekményhez kapcsolná őket; ezzel előbb az érdeklődést, a kíváncsiságot fokozza, aztán annál drámaiabban haladhat tovább. Sokszor óraszám tartó beszélgetéseket egész teljességökben ír le, minden részletükkel, kihagyás nélkül, a mi nem ritkán fárasztó, kivált mikor a gondolatmenet zürzavarosságát, az élőbeszéd kitéréseit, vagy a beszélő ravasz bőbeszédűségét jellemzi, mint a *Megalázottak és megszeméltettek* hercegének össze-vissza kerepelésében. Néha a párbeszéd egy-egy szava eseményeket pótol és indokokat jelöl, olykor messziről új világot vetve már ismerős eseményekre. Ez leköti a figyelmet, az érdeket szítja, s az élet complexitását tükrözi, de e távoli vonatkozásokat nem minden olvasó bírja összekapcsolni. Némely helyütt szándékkal hagy valami félhomályt, megtúr egy kis ködöt a háttérben; nem szívesen váltja föl tetteinkben a rejtély hiányát a megnevezés aprópénzére. «Az ember önkénytelenül kerüli, hogy kimondja az utolsó szót, tartózkodik a kimondott gondolatoktól», — írja egy levelében.

Tárgyaiban, előadásában kevés a változatosság, munkái meglehetősen egyszínűek. Nagy részök kívülről kriminologia, de belül merő pszichologia. Nála is vannak meglepetések, nem annyira a cselekvényben, inkább a lélektanban, abban, hogy midőn tolla már szédítő mélyre hatolt, még megtudja toldani egy lépéssel. Turgenyevhez, Tolstojhoz mértén egyszínű, azok könnyedsége, világossága, változatos hangulatai hiányoznak nála.

Tolstoj nagyobb művész, de Dosztojevszkijben valami ingerlő titokzatosság van, s lélekrajza még Tolstojénál is mélyebb. Őt olvasva, az ember azt hinné, hogy Oroszországban nem süt a nap és nem nyílik virág. Olvasója mintha valami nagy fájdalomon menne át. Komorságát még fokozza sarcasmusa, s érzéke bizonyos mosolyogni való s egyben szomorú félszepségek iránt, emberek és helyzetek rajzában; ez állandóan kihangzó mellékzöngéje hangszerének. Csak egy enyhület van itt: az emberszeretben olvadó szív melege. Írói készsége mégis roppantul gazdag; mintha minden eszköze megvolna, csak érte kellene nyúlni. Nagy írói vonásai és képességei mellett psychopathologia, symbolismus, phantastikum és naturalismus, minden föltűnik munkáiban, a miből később egyenként az epigonok egész irányjai élnek. Lehet azt mondani, hogy nyelve egyhangú s alakjai mind az ő nyelvén beszélnek, de még sincs nála drámaibb író; lehet gáncsolni fárasztó elemzéseit, de mindig izgatóan érdekes. Könyve úgy leköt, hogy fogyatkozásait csak olvasás után venni észre, midőn az erős benyomások elmélkedésre késztetnek nemcsak a tárgy, hanem az író ereje felől is.

Megdöböntő képzelete van s még sincs nála realisabb író. Egész művészetére talál, a mit idealismusáról mondott: az én idealismusom egészen realistikus. Turgenyevet szemtől-szembe kigúnyolja, mikor külföldön élve, hazai kérdésekről merészel írni: „Hozasson magának egy jó messzelátót Párisból — tanácsolja neki — mert a távolság igen nagy”. Ő csak otthon tud dolgozni. Külföldön valósággal lázas a munka vágyától s

terveitől, s folyvást azt írja, mint Raszkolnyikov előtt: «Költészetemnek — másról nem is szólva — szüksége van Oroszországra. Olyan vagyok, mint hal a szárazon; minden erőm elhagy»; a Karamazov-tervről is: «Okvetlenül ott-hon kellennem, az orosz életben élnem». Ő rajta nem eshetett meg az, a mit Turgenyevnél megfigyeltek, hogy alakjai későbbi munkáiban is mind a negyvenes évek típusai; Dosztojevszkij boldog volt, mikor egy barátja azt írta neki a *Daemonokról*: ezek a Turgenyev emberei — de korosabbak.

Ő a legoroszább író; a lelkek, viszonyok, események fölött mindig érezni az orosz levegőt, e végtelen puszták tiszta szelét s e barbár nagyvárosok miasmáit. A kor nagy kérdéseit — a *Daemonok* kivételével — nem kérdezte, ez egyik fogyatkozása; de egész világnézete és tanítása az orosz népről és az orosz népnek szól.

De nem csak az orosz néphez szól. Tanításának egy része is, a bűn gyötrelmeiről, a hit és jószág isteni erejéről, általános emberi; de főképp azzal tanít, mert a világirodalomban ő a legmélyebbre ható bűvára az emberi léleknek. Mint Michel Angelo, ő is csak embereket teremt; tájkép, háttér nincsen nála. Mindig siet benyitni az emberi lelkek ajtaján, hogy odabent mindent egy tudós lelkiismeretességével leltározzon. Mereskovszkij azt mondja róla: régényeinek egyik-másik részlete olyan, mint Goethe némely költeménye vagy Lionardo egyes rajzai: bajos eldönteni, a művészet vagy a tudomány körébe tartoznak-e. Nyugtalanítón mélyre lát a lélekbe, s az olvasó úgy érzi, mintha halott szeme őt is

átjárná. Irgalmatlan a lelki bonczolásban; ezért nevezte Mihajlovszky 'kegyetlen tehetségnek', Turgenyev marquis de Sadehoz hasonlította. Főként a bonyolult, rendhagyó organismusok érdeklik, s mint a jó orvos, az egészségeseken is rögtön észreveszi a kór csiráit. Őt is az érdekes és súlyos esetek vonzzák, a lélek kóros állapotai: a hallucinatiók, jövőbe látó álmok; nemcsak a lélek logikáját képes föltárni, hanem elhajlásait, rendhagyóságait is. Deák azt mondta Dickensről, hogy ha regényeit olvassa, néha azt képzei, mintha a bolondokházában volna; mit mondana még Dosztojevszkijre? Az ő alakjai csupa különös teremtések, a kikben elpattant valami: lelki-szegények, iszákosak, félkegyelműek, nyavalyatörősek, megháborodásra, gyilkosságra és öngyilkosságra jegyzettek. Mintha a bélpoklosokat látnánk a Bethezda tava körül, várva az angyalt, a ki odatámogassa őket a csodatevő tó vizéhez, a melyben tisztára mosdjanak s a mely meghozza egészségüket. Még e körön belül is csak a szegényeket és a városiakat rajzolja; a nyomor és a város írója.

De bennök az emberi lélek költője is.

Azt rajzolta, milyen jók és milyen rosszak az emberek egymáshoz. Igyekezett megértetni a gyarló s mégis minden jóra képes emberi lelket. Ez a legnagyobb és legnemesebb föladat, a mire művész csak vállalkozhatik s minden külön tanulság nélkül is a legtanulságosabb.

BJÖRNSON BJÖRNSTJERNE.

Norvégiának irodalmi önállósága a dán politikai és szellemi fenhatóság leráztával kezdődik (1814.). Az irodalom két-három évtized alatt egészen nemzetivé fejlődik s világhirre is emelkedik. A Karoling-idők félvad hordái, majd Gusztáv Adolfnak a protestantismusért vívott küzdelmei óta most tűnnek fel újra észak e tája felől hódítók és szellemi áramlatok vezérei s nevükre hamarosan a világhír dicsősége sugárzik; e két név: Ibsen és Björnson.

Életük és munkásságuk párhuzamosan folyt. A mint Björnson gyönyörű meséjében (*Arne* elején) a lejtő fái, a nyír, fenyő, boróka elindulnak a hegytetőre, s odafenn ámúlva veszik észre, hogy a túlsó oldalon épen úgy nyomultak fölfelé testvéreik, kikkel a csúcson találkoznak: mintha csak kettőjük munkásságának képe volna.* Fiatalon a százkezü, harczias Björnson járt elől, otthon háttérbe szorította Ibsent, (ő nyerte el az utazási stipendiumot, később az írói évdíjat is), — később külföldön Ibsen kerül elébe. Björn-

* E mesét Brandes a skandináv-népek közös munkájára magyarázza.

son feddő és fanatizáló prédikátor; Ibsen szigorú gyónató. Björnson sürgette a politikában az Európához, első sorban Németországhoz való csatlakozást, s Ibsen valósította meg azt az irodalomban. Mind a ketten nemzeti irányban indultak, s az általános emberihez emelkedtek. Björnson gyakorlatibb, a norvég élet problémáiból indulva, az emberi vonások rajzával emelkedik általánossá; Ibsen elvontabb; hazájától távol élve, az általános emberi kérdések ragadják meg, s a norvég színezet inkább különös alakjainak rajzában nyilvánul, kiknek mintáit elzárkózott élete őrzi emlékezetében. Ibsent a világ minden nemzete olvassa és játszsza színpadain. — Björnsonról azt mondja honfitársa, Brandes, hogy ha nevét kimondják, olyan, mint ha felhúznák a norvég lobogót.

Lelkében hazájának képe tükröződik, munkáiban korának problémái. Alakja és egyénisége hasonló a tenger-parti bérczhez, mely meredeken szegi föl fejét, megtépi a viharfelhőket s dús tenyészetet hord sziklavállain, míg rajta az erős levegőjű tenger mosolya csillog. Természetében egyesül a zordon Dovrefjeld, hol született (1832. deczemberében), s a Ramsdale-vidék derűje, hova atyja, a paraszt-származású pap, átköltözött, mikor fia hat éves volt. Jól jellemzi az a vallomása, hogy az évből az áprilist szerette, mely viharokat hoz, de tüzes napfényt is, mindent életre zsendít, s az ígéret és fejlődés kora. Ő maga is ilyen: csupa terv és ígéret. Alig rázza le magáról az iskola porát, s már könyvben és színpadon tiszta norvég irodalmat akar teremteni, megtörve a dán hatást; gyszerre ír színbírálatot, darabokat, el-

beszélést és verset. Nem sokkal azelőtt gyűjtötték össze Norvégiában a népdalokat és meséket, s mint világszerte mindenütt, a költői szellem itt is megerősült ez üde forrás éltető vizében. Európában mindenütt a nép felé fordult a figyelem, s az irodalom követte a politika irányát. Jütlandi rajzok, Zimmermann és Auerbach paraszttörténetei láttak napvilágot. Norvégiában is akkor terjesztették ki a választó-jogot s a népben látták a jövő erejét és magvát. Ily időben jelentek meg Björnson népies elbeszélései, s e körülmények között szinte irány-művek gyanánt hatottak. Jól ismerte a népet, belőle eredt, köztük élt, ismerte hagyományait és dalait, mint azok az övéit énekelték; ő a szerzője a norvég nemzeti dalnak; egyéb költeményei közül a gyermek *Finn Niels*-ről szólót, a ki elveszti hótalpát s rejtelmes hang és erő lehúzza a hó alá. — Goethe *Tündér királya* mellé állítják. Elbeszélései közé gyermekkori emlékei szövődnek, minő a pompás rajz atyja hatalmas igás-lováról, mely megküzd a medvével s leteperi patáival; e paripa egy Rubens-képre emlékeztet. Egyik első beszélye, a *Veszedelmes leánykérés* (1856), a nép erejét és bátorságát mutatja a szegény kérőben, a ki midőn kedvesének hozzátartozói elállják előle a járható utat, a meredélyen kapaszkodik fel hozzá, s merészségével és ügyességével megnyeri a leány kezét. Emlékeinek e lyrai ere az erő vonásai között siklik el. Legnagyobb hatást *Solbakken Synnöve* elbeszélése tett (1857); ez Dániában is feltűnt s valóságos diadalt jelentett; méltó párja *Arne* (1858); nem legmélyebb prózai művei szerzőjüknek, de elbeszélő művészetének

gyöngyei. Sok bennök az egyéni emlék. Björnson maga mondogatta, hogy ő ismert oly gyöngéd és nemes paraszt-leányokat, környezetüknek oly virágait, mint Synnöve és Éli, s hogy míg sorsukat írta, a sorok közül mindig reá mosolygott arcuk. Emlék az is, hogy Thorbjörnt atyja nem szívesen keresztelteti e névre, csak nem mer a szokással szakítani; minden második nemzedékben ezt viseli a családban a fiú, de ezeknek nincs szerencsájük; — a költőt sem akarta atyja Björnnek keresztelni, épen ily okból, s azért tette a Björn (medve) mellé a csillagot (stjern). Mintha mind a kettőből volna benne valami; vaskos józansága eszmékért való lelkesüléssel párosul. Írás-művészetében is a józan realizmus híve, de nem a nyers, hanem a nemes ideal-realizmusé. Természetes és egyszerű, mégis idylli, a tiszta jókedv sem idegen tőle, mint a *Vidám legény* rajzában. Életviszonyok rajzába, jellemfestésbe, a nyelvbe is az ősmondák ereje vegyül, de tiszta erkölcsi felfogás, emelkedett és gyöngéd érzelmek mellett; egyszerű, sőt szegényes viszonyokat rajzol, de bájjal és költészettel gazdagon. Nálunk Baksayhoz hasonlít. Egész Norvégia benne van ez elbeszélésekben: a nép és a tájak, mintha csupa Normann-képet látnánk, s a tenger tiszta levegője. Nyelve a dán-norvég irodalmi nyelv, mely kapcsolatot keres a déllel, Európával, a miért az ifjak, Arne Garborg s a tiszta norvég nyelv harcosai, meg is itélték. Művészi tekintetben a hazai kritika különösen a párbeszédnek szükszavuságát dicsérte.

A norvég olvasó nem csak abban találhatta örömét, hogy irodalmuk egészen a norvég élet

képét tárja elébe, hanem abban is, hogy milyen művészi e kép, s az ifjú irodalomban milyen kitűnő tehetség támadt. Mind ennél többet jelentett s az idegen olvasót is az hódítja meg, hogy e beszélyek olvasása édes gyönyörűség. A művész és gondolkodó egyesül bennök, noha az élet nagy kérdései még csak önkénytelenül tükröződnek az élet rajzában s nincsenek kiemelve. Synnöve történetében a derültebb hitet a puritán haugianismussal állítja szembe; e téma többször visszatér munkáiban s *A halász-leány*-ban, az *Isten nyomai*-ban mind szigorúbban nézi az írás betűihez ragaszkodó komorságot. Másrészt az átöröklést érinti, az Ibsen-féle *Kísértetek* témáját. Az elbukott leány, a falu bolondja festésében sötét színekhez is nyúl, minők a mi falusi életünkben sem hiányzanak. *Arne* a nép dalos kedvének megtestesítője, egy élő nótafa, rokon Andersen *Rögtönző*-jével; a lelkében fakadó versek elárulják vágyódását a hegyeken túlra, — s ebben a norvég léleknek kivált egy időben erős és általános vágyát, az Amerikába vándorlás veszedelmét; az anyjához való szeretet s egy szép szempár azonban megköti, s megtanítja rá, hogy a csalogató váagnál többet ér a nyugodt élet és a csendes boldogság. E kérdést vizsgálja másik oldaláról *A halász-leány*, kit a nép sarjában szunnyadó tehetség nagy színésznővé emel, s a ki ezzel kiszakad a családi boldogság köréből. Egészen a későbbi Björnsonra vall *A sasfészek* elbeszélése; a ragadozó elhordja a szegény falu csibéit, bárányait, egy gyermeket is elragad; a fiatal nemzedék mind arra készül, hogy szétrontsa a kártevő madár megközelíthetlen fészket;

egy legény rá is szánja magát, s kezd az oromra felkúszni a szakadék nyílásán; de a kő mállik, lezuhan. Egyik aggastyán azt mondja a holttest mellett: «Vakmerőség volt; de mégis jó, ha van valami olyan magasán, hogy nem éri el akárki». Nem önnön lelkébe világít-e ezzel az északi gondolattal a problémák későbbi költője, az *Erönkön felül* írója?

Első színművei is ily erősen norvég jellegűek, s ezek szövegében is ott csillámlanak mind a lyrai vonások, mind a nagy kérdések arany-szálai. Színműírói jártasságát mint színbíráló és színigazgató szerezte. Itt is úttörő. Az ő eleven, mozgalmasságú kis drámája, a *Csaták közben* (1856), az első norvég történelmi színmű. A középkor zordon hőseit, nagy szenvedélyeit idézi fel, valódi költői erővel. Egy úton jár Ibsen fiatalkori darabjaival. *Sánta Huldá*-ja a *Helgelandi hősök*-kel rokon, a főalakok egy vérből valók; *Stuart Mária Skótorországban* a katholicismus és protestantismus küzdelmét rajzolja, a vallások és világnézetek harcát, mint Ibsen az *Északi hadút*-ban; de Björnsonnál több a lyrai színezet, az egész közelebb áll az élethez, a múlt rajzában a jelen küzdelmei tükröződnek *Sverre király*-ban a parasztság s a conservatív nagyok közt dúl a harc, mintegy az újkori demokraták küzdelme, s a király a föld népével tart. Jeruzsálemi Sigurd táborában a vitézek arról beszélnek, mint vonja sokukat, mint Arnét, messze a tenger és a vágy, s hogy Harald Harfagar valamelyik utóda talán majd összegyűjti népét s elindul új hazát keresni Dél felé. Ez — századokkal visszavetítve, — az amerikai kivándorlás láza. Mindebből egy állandó

vonás emelkedik ki: a nagy ember hivatásának érzete. *A csaták közben* Sverre királya keserűn panaszolja, hogy romok és holttestek közt jár, ördögnek tartják, pedig ő jót akar, gyógyítani kíván s békét szerezni mindenkinek. Sigurd-nak is nagy tervei vannak a róla szóló trilogiában; «elbűvöli saját ereje», de az út el van torlaszolva előtte, (együgyű féltestvére ül a trónon), s ereje és türelmetlensége készítetik erőszakra. Az író a tetterre hivatott nagy ember problémája köti le, s az a nagy ember, a ki e történelmi alakok tettvágyában és vivódásában lappang, — a költő maga. Ő is tettvágytól feszül, hívja az élet; őt is félreértették, gyűlölettel és szenvedélyes ellenállással találkozott — s mint Sigurd önkényt száműzetésbe, elkeseredésében ő is külföldi útra megy, hogy tisztultabb lélekkel térjen vissza.

Sigurdnak, a kihez az ország harczos népe áramlik, azt mondja testvére: hozza meg hazájának a legnagyobb áldozatot, áldozza föl harczai dicsőségét. Björnson ily áldozatot hozott: kész volt feláldozni írói dicsőségét. Külföldön inkább az életet, mint az irodalmat tanulmányozta, s hazatérve, tanulságait előadásokon hordja szét országszerte, belemerül a politikába; nincs társadalmi kérdés, melyhez hozzá ne szólna. Mindenképen az életet, a haladást szolgálja. Irodalmi termékenysége, fejlődése szinte megakad, míg a hetvenes évek derekán egy második nagy európai út új benyomásaival ismét föl nem ébreszti s magasra nem lendíti alkotó erejét.

Akkoriban szakított a nyugati irodalom a múlt rajzával, s a modern élet problémái felé fordult. Ez irány magával ragadta Björnson, kinek min-

dig éles szeme volt az élet kérdései iránt s bátorsága azok kimondásához. Ott, külföldön, az általános emberi feladatok, a jelen nagy kérdései kötik le. S miután megteremtették Ibsennel együtt hazájuk nemzeti irodalmát, most összekapcsolják azt a nyugati áramlatokkal s az emberiség nagy eszméivel. Ettől fogva Björnson az eszmére veti munkáiban a súlyt s feláldozza annak a művészi formát és hatást, de hazája földjét és levegőjét nem hagyja el soha. Nem gyönyörködtetni, hanem felrázni, nem hódítani, hanem hatni akar; Flake, jeles kézikönyvében, Björnsont pályája második felében «problémaköltőnek» nevezi.

Már külföldi útjáról két színművet küld haza, melyek a jelen visszaéléseit ostorozzák. Egyik, *A szerkesztő*, a sajtóra lövi nyilait (érintkezik Ibsennek *Az ifjúság szövetségé*-vel); a másik *A csőd*, az első norvég társadalmi dráma, mely Ibsen *Társadalom támaszai*-ra is hatott. Norvégia a krími háború után súlyos gazdasági válságon ment át, s Björnson heves cikkekkel támadt a hirtelen meggazdagodottak fényűző életmódjára, mely sok kereskedő-házat megrendített. Itt is ily hivalkodó házat rajzol, mely nehezen előteremtett új meg új kölesönökkel tatarozza a sülyedő hajó lékeit, míg a kártyavár összedül. A család ekkor új életet kezd, jobban mondván elülről kezdi az életet; a kényes lányok is munkához látnak, segíti őket régi hű könyvelőjük, kihez az egyik leány most hozzámegy; a végső felvonás ezt a józan, komoly és derült új életet rajzolja, melynek munkája van, de gondjai nincsenek. E befejezés az élénken lüktető dráma

végén kissé édeskés, de a közönséget épen ez nyerte meg, nem csak otthon, hanem Németországban is. — Társadalmi problémát feszeget *Az új rendszer* is, a kereskedői és közélet erkölcsét, igazságot és szókimondást követelve. Ez is actualis hazai eseményekkel áll kapcsolatban, noha ezek csak oly külső eszköz szerepét viszik, mint *Nórá*-ban a váltó. Akkoriban (1878—79) Norvégiát különösen foglalkoztatta a vasútak ügye; a darabban egy Amerikát járt fiatal mérnök rájön, hogy a nagyhírű új vasúti rendszer, mely a vezérigazgatónak positiót és jólétet adott, téves és káros; megírja ezt egy szakmunkában, mely felrzza a közvéleményt. A vezérigazgató hívei, fia, a ki barátja volt a támadónak, leánya, a ki szinte jegyese, mind elfordulnak tőle, de végre a bátorság és igazság győz, és visszatérnek hozzá. Oly küzdelem ez, mint *A nép ellené*-é, de itt a győzelem nem marad az önérzetre korlátozva: az igazság kivívja jogát, s a boldogulást és boldogságot is, harczosa számára. Így akarja ezt a szerző életkedve és optimismusa.

A munka és erkölcs állandó tárgya Björnson gondolatkörének. Öregkori munkái közül is erről szól két darabja, a *Laboremus* és *Storhovén*. Az érzékek káprázata, a szenvedélyek csábja, a lelki harcok mind a munka békéjében nyugsznak el, mi az ember legfőbb hivatása. A harmadik, *Daglamnet*, az ifjak és öregek örök harcát is erre vezeti vissza: az új nemzedék a maga munkáját kívánja végezni, annak tör útát, s ez egy lépést jelent előre.

Költészetének másik oldala a társadalom és erkölcs vizsgálata. E téren ép oly forradalmár,

mint Ibsen. *Leonarda* a visszas erkölesi mérték ellen lázít, egy derék asszony rajzával, a kinek társadalmi helyzete megdől, mihelyst kitudódik, hogy egy kalandor felesége; ő, a legderekabb, hozza a legtöbb áldozatot, még leányától is el kell szakadnia, ha nem akarja jövőjét tönkre tenni, — s a felületes társadalom férjével őt is elítéli, mintha erkölesi téren ma is fennállna a barbár szokás, hogy a holt férjjel el kell égetni feleségét. A költő a vallásos és erkölesi türelem szószólója: csak a lélek arany-tartalmát nézi s korbáccsal üzné az illem és társadalmi külsőségek kufár lelkeit. Utolsó nagy-regénye, *Mary*, egy leány története, a ki szerelemből az esküvő előtt odaadja magát szíve választottjának, büszkén és nemesen, de a férjiban a győztes önhittsége elárulja alacsonyosságát; *Mary* csalódásában már halálra ítéli magát ballépéscért, midőn mellőzött másik kérője mindent jóvá tesz, mert meg van győződve, hogy a mit szerelme tárgya tett, az nem lehet rossz.

Különösen sokat foglalkozik a házaseslet erkölesével. Már ifjan írt egy kis színművet az *Új házások*-ról, melyet ma is folyvást adnak német színpadokon. Arról szól, mily nehéz a fiatal asszonynak elszakadni szüleitől s a régi környezet hatalmától; mily boldogtalanná teszi ez a férjet, a ki egészen magának kívánná feleségét, mert csak ez az igazi házasság. A kritika kifogásolta, hogy ez a szeretet a darabban kölesönös féltékenység útján támad fel, s hogy a hitvesi szeretet itt prózai kötelességnek, a házasság szinte nevelőintézetnek van feltüntetve; de ily túlzások gyakoriak a tételes daraboknál, Björnson pedig

egyenesen ezért ír, nem a könnyed szórakoztatás kedvéért. E tárgykörbe esik *Mikor az új bor forr* című derüs darabja, mely a fiatal házasok nehéz összeszokását, az elkényeztetett leánynak magabálványozásáról való keserves lemondását, a régi házastársak egymásra únását rajzolja, s hogy a gyermekek szerelmétől mint mozdul meg a régi parázs. — *Magnhild* elbeszélése egy leányról szól, a ki a pap házában kifinomult, s egyszerre, szinte észrevétlenül, hozzá megy egy idős mesteremberhez, a kitől inkább idegenkedik. Nem is igazi felesége, inkább cselédje. A sors ő tőle sem tagadja meg az élet álmát s feltámad érdeklődése egy tudóbajos művész iránt. Egy barátnője is segít feltárni lelkét. Midőn *Magnhild* fel akarja bontani házasságát, hogy a munkában keressen életezést, mert az embernek nem csupán egy rendeltetése van, férje azt kérdi tőle: honnan veszi ehhez a jogot; ilyesmi nincs a szent írásban; az új *Nóra* homlokára mutatva, azt feleli: Így van megírva itt. A *Nóra*-probléma ez, hogy a nem igazi házasság, mely nem épül a lelkek összhangján, lealázó iga, a melytől szabadulni kell. *Isten nyomai* című nagy regényében a válást és második házasságot kárhoztató szigorú pappal szembe állítja a derék orvost, elvált asszonyból lett hitvesével, a kit az emberek elfordulása, mint rá súlyosodó átok, megöli, de a kiknek élete a papot is az élet és szeretet istenéhez téríti. A házasságban teljes összhangot s egyforma erkölcsi alapot kíván; azt követeli, hogy mind a két fél egyforma tisztán várjon a másra. *A keztyű* című darabjában a menyasszony, mikor megtudja, hogy vőlegényének

szerelmi viszonya volt, szeme közé vágja keztyűjét. Az alak typussá vált, mint Nóra s szenvedélyes vitákat keltett. A költő maga is előadásokat tartott a monogamia vagy polygamia tárgyáról, kitérve az átöröklés nagy kérdésére is, mely e kort sokat foglalkoztatta (Ibsen: *Kisértetek*), s ostorozza azt a balhitet, mintha az átöröklés kizárná a nevelés hatását, hiszen senki sem örököl csupa rossz tulajdonságot s a jó vonások öröklése csak megkönnyíti a nevelést, mert erősödve, erkölcsi tőke gyanánt öröklődnek át. A nevelés nagy feladatát az anyára hárítja, több elbeszélésben fejtegeti ezt. *Absolon hája* egy ifju rajza, a kit vére méltatlan asszony hálójába ejt, felázad anyja, mint Absolon az atyja ellen, de csalódva és megtörtén visszatér hozzá, mert az anyai szív nem ismer ellentéteket és megbánást. Az anyai érzés általánosságánál mélyebbre száll a *Lobogók a városban és kikötőn* beszélye. Rendalen Tamás zabolátlan nemzetség sarja; atyja kicsapongó volt, de erélyes is. Az özvegyesre jutott anya, hogy szelídebbé tegye, saját leányiskolájában neveli fiát, a ki később átveszi az iskolát. A költő a maga eszményi iskoláját rajzolja itt: a fölvilágosítás s a gondos testi nevelés módszerét, melynek Norvégia ifjú nemzedéke sokat köszön. Ennek szükségét egy iskolás leány elbukásával magyarázza, a kinek csábítóját aztán, mint *A keztyű*-ben, eltaszítja menyasszonya; az esküvőre kitűzött zászlók ezt az erkölcsi diadalt ünneplik. — Sokat foglalkozott a költő az iskolával *Daglannet*-ben is, kivált az amerikai példával, a gyermek ottani tiszteletével, önállóságra, szabad fejlődésre szoktatásával.

Mindez, a munka, erkölcs és nevelés kérdése a jobb életet és jobb jövőt szolgálja. Az élet és a jövő szeretete az, a mi Björnson munkáiból árad; a közfelfogást, az intézményeket mind ehhez kívánná szabni. Ebben van munkáinak gyakorlati vonatkozása és bece; a gyakorlatiság e súlya óvja meg túlzó elvek- és eszméktől.

Epen erre, a túlságok kerülésére s az emberi erő határaitra világít rá az a nagy drámai költemény, mely életének főműve. Címe is *Erönkön fölül*. A vallásos hit túlságát s a társadalmi elméletekét rajzolja se túlságok káros, veszedelmes, kivihetetlen voltát. Az első részben Sang lelkész az igaz keresztyénség példája kíván lenni, mint Brand; imájával akarja meggyógyítani régóta beteg s álomtalannul fekvő feleségét; az asszony az ima alatt csakugyan elszunnyad, mintegy delejes álomban fel is kél ágyából, de egyszerre holtan rogy össze; férje a kétség sikolyával kap szívéhez, és ő is halott. A csoda megtörtént, de az emberek nem bírják elviselni, nincs hozzá elég erejük. A sok évvel később írt második rész sociális dráma, a társadalmi elméletek túlságát, a forradalmi láz rombolását mutatja. Sang lelkipásztor gyermekei valami amerikai örökség útján meggazdagodtak; a kik atyjuk vallásában nem tudtak hinni, most hisznek a társadalmi elméletekben. A fiú, Éliás, szétosztja vagyonát a bányászok közt; atyjáéhoz hasonló rajongó vágy él benne, hogy valami nagy áldozatot hozhasson, magát is föláldozza munkás-testvéreiért. Egy tanácskozás alatt a levegőbe röpíti a gyárosok egész gyülekezetét, s maga is elpusztul. A feladat meghaladta erejét; a világ nem fordul ki sarkaiból, a régi

rend csak megerősödik. A haladás útja nem a rombolás. Testvére, Rachel, kórházat épít, ott ápolja azt a gyárost is, ki testvérét a merényletnél lelőtte. Az ő buzgósága mutatja az emberi erőhöz való s az emberi erőhöz méltó feladatot. Két gyermekkel, a kiknek Spes és Credo (hit és remény) a nevük, reformálni akarja az iskolákat, a találmányok útján jobb sorsba emelni, egészségesebbé tenni az embereket. Ez a nagy feladat, a mely mincsen erőnkön fölül: a haladás. Az ő ajkára van adva az alapeszme: «Iszonyodom a nagy számvetéstől. Áttörnek az emberinek körén, pedig a megváltás csak ebben van. Irtózom a nem emberitől. Nem irtózatos-e valóban? Éliás velem szenvedte, a mit csak szenvedni lehet a csoda emberfeletti erejétől, s most ugyanő emberfeletti teoriák között botorkál». Mintha e két darab hőse az emberiség maga volna, a mint a középkor vak hite után most az elméletek vak hitébe veti magát.

Rachel tanítása merő általánosság, sőt naiv, de igazi emberszeretet árad belőle, nem a végtelenbe vesző, elméleti szeretet, hanem gyakorlati és munkás. Ez a Björnson tanítása.

A helyett, hogy Björnsonról beszélnének, ime, folyvást őt beszélgetjük, munkáinak tartalmát és eszméit adjuk jellemzés helyett. De ez maga a legjobb jellemzés, s boldog író, a ki nem szorul magyarázatok mankójára. Munkáinak ismertetése mutatja, hogy Björnson egész életét munkában, eszmék szolgálatában töltötte, mint lapszerkesztő a vidéken és a fővárosban, mint színigazgató, író, politikus, felolvasó és népszónok. Egész munkássága gyakorlati, s szoros kapcsolatban van Nor-

végia életével; nem csak olyan irányzatos munkái, mint *A király* című drámája, melyben a királyság intézménye ellen küzd, a miben később más útra tért, hanem valamennyi. Alakja Norvégiának nemcsak irodalmi életébe, hanem történetébe tartozik. Egyike azoknak, a kik kivívták a norvég szellem önállóságát, s később segített kivívni hazája politikai függetlenségét a svéd uralkodó házzal való personal-unio ellenében. Tanítás élete és egyénisége is; egy ily egészséges, gondolkodó és küzdő ember látványa mindig tanulságos és fölemelő. Munkáit úgy szórta el, mint magvető hinti a magvat s az eszmék, melyek Észak hótakarója alatt kihajtottak, az egész világnak teremnek.

Brandes azzal jellemzi őt: Norvégiára nézve több pusztá költőnél. Érezte ezt róla mindenki. A népnek egy egyszerű fia azt mondta róla: Ibsent csodáljuk, de Björnsont szeretjük. — Ibsen maga, a kivel utaik sokszor elváltak, de mindig újra találkoztak, egyik tartós meghasonlás után azt írta neki: Munkáid első sorban állnak az irodalomtörténetben. De ha rajtam állna, minő felíratot véssenek emlék-kövedre, e szavakat ajánlanám: «Élete volt legszebb költeménye».

SCOTT WALTER.

A sok mindenféle feladat közt, melyeket az egyes öltők az utókorra hagynak, alig lehet szomorúbb tiszta a népszerűségek átvizsgálásánál. Van abban valami kegyetlenség, ha holtukban igazságot akarunk gyakorolni azokkal szemben, a kik iránt a maguk kora csupa elnézés volt és hódolat. Méltánytalanság, kiszólítani az írók kortársai közül, a kiknek érzései és gondolatai keringtek benne, s számon kérni tőle, hogy van-e mondani-valója egy száz évvel utána élő nemzedék számára is? Csakhogy az emberiség nem őrizhet minden nevet az emlékezetében, nem vihet útján magával minden művet; időnként egy sereget át kell utalnia a szakkönyvek névmutatóiba. S egy pár keserű leczke árán éppen azok a nevek intenek bennünket leghamarabb óvatosságra, a melyek körül a maguk korában sokat zúgott a taps.

Nem mintha a legnagyobbak közül is sokan, a kiknek igazi megértői csak a választottak lehetnek, hódolatra nem szólították volna egész korukat. Goethe weimari háza előtt kalaplevéve ment el minden német, s Petőfi versein a kecskeméti kofák is lelkesültek. Az ilyen népszerűség ma is

virágzó; a classikusok sírján nőtt babérfa nem hervad el soha. Az aranyfüst azonban megpattog egy-két évtized alatt, s ha megkopott, talminak hiszszük, a mi alatta volt. Bizonyosra vehetni, hogy a kit sokan megértének, az csak olyat taníthat, a mi nem haladja meg a sokaság értelmét, s a kit a maga kora egészen a magáé-
nak foglal le, annak nem sok mondanivalója maradhat más korok számára. Igaz, hogy a ki javára élt a maga korának, az élt minden kor-
nak, — mégis, ha nagyon hangos volt a hűbó és az örömjaj, az író azzal elvette fáradozása díját s az utókornak nincesen tartozása irányá-
ban. Az utólagos kritika kevés hírnevet hagy érintetlenül, s rendkívül ritka az olyan művész vagy író, a ki a maga korában nagy népszerűséget élvezett, s dicsőségén holta után sem esett csorba hosszú időnkig.

Scott Walter ezek közé a legszerencsésebb írók közé tartozik. Életében kivette részét a dicsőség-
ből, s népszerűsége, ámbár most már kezd fosz-
ladozásnak indulni, átélt egy századot, és pedig olyan századot, mely lángelmék dolgában eléggé termékeny volt.

Ennek a kivételes tisztességnek nála két magyarázata van. Egyik az, hogy a maga korá-
ban hosszú ideig versenytárs nélkül állott Angliá-
ban; csak élete vége felé kezdett föltűnni Bul-
wer és Disraeli; a regény hazájában két év-
tizeden át ő volt az egyetlen kiválóbb regényíró.

Sikere tartósságának pedig az a nyitja, hogy munkáival a regénynek szinte új fajtát alapította meg, s ezért neve mindig ott lesz a regényírás classikusai között.

A mult század elején nem volt nála kapósabb író. Senkinek sem volt több olvasója és senkit sem fizettek jobban. Munkái olyan kapósak voltak, hogy volt idő, mikor egy-egy regényének kézírata a kiadónak másfélszáz ezer koronát ért. Ez a nagy kelendőség nem szorítkozott pusztán Angliára. Taine hozzávetése szerint csak Franciaországban másfélmillió kötete forgott a közönség kezén. S ez az elterjedtség nem volt csupa olcsó siker, irodalmi méltóság híján való. Goethe élvezettel olvasta e munkákat, tisztelettel beszélt írójukról, s levéllel kereste fel őt. Nyomán iskola támadt, s nem is csupán a fiatal angol írók közt, hanem Európában is. Hatása nálunk is érezhető Jósika Miklós regényein.

A népszerűségben a kápráztató mellett sok kisszerű vonás van. Az a népszerűség azonban, melyet Scott élvezett, nemesebbnek látszott a szokottnál abban a tekintetben, hogy közvetlenül könyveinek szólt; legnépszerűbb munkáin, regényein, az író hosszú ideig meg sem nevezte magát. Csak utolsó könyveire tette rá nevét, mikor már neve szerzett kelendőséget munkáinak. A *Waverley* (1814.) nagy sikere után azonban az irodalom meghittjei is csak ügyyel-bajjal tárdták kifürkészni, hogy a regény írója egy negyvenhárom éves edinburghi ügyvéd, valami kis zúg-prókátornak (writer) a fia, családos ember, ugyanazon Scott Walter, a kinek nevét már egész csapat könyv viseli homlokán: három kötetet gyűjtött össze a skót határszél dalaiból (1802—1803), kiadta Dryden munkáit tizen-nyolcz kötetben, megírta életrajzát, most Swift munkáinak hasonló kiadásán dolgozik, s azonfelül

számos eredeti verses elbeszélést írt. A szimatolókat éppen e költeményeknek a regénynyel való rokonságuk vezette nyomra: a múltért való rajongás. A skót mondák s a britt történet óriás természetű hősei elevenedtek meg a Scott képzeletében, az Arturok és Bruce Róbertek, hogy vágató paripáikkal megrázzák a csatamezőket, s azután az ősi nótákat énekelve, vidám kedvvel kóboroljanak a vadászkiáltó szavától hangos erdőkben. Mint a Rajna mélyén az óriások kincsei: ez énekekben is egymásra vannak halmozva történeti nevek, hagyományok s a mesék minden gazdagsága. Vitézi öltözetben a népregék alakjai bolyonganak itt: apáczaszöktető hősök, a kik bűneikért hős halállal vezekelnek, Marmion módjára; szerelmes lovagok, mint Roland, a kik az álmukban megjelent szűzet keresve, a hősiség csodáit viszik véghez (*A triermaini nász*); a szarvasűzés közben eltévedt király, V. Jakab, kit üldözött hősenek leánya vendégel és ment meg; a gyűrű, melyet a búcsúzó vendég ad s mely aztán a leány atyjának, a hős Douglasnak életét váltja meg (*A tó leánya*). Történeteinek színes összehívásából sűrűn kicsillog a regék aranyszála; nem hiába hallgatta gyermekkorában nagyapja falusi házában a pásztorok meséit. Csakhogy a szálak többnyire történelmi központ körül vannak összebogozva; a költött alakok közül rendszeren ki-magaslik egy-egy történelmi név; a kóbor lovagok paripái a nagy csatamezők felé tartanak, a skót dicsőség termőtalajára. Elbeszélésein így történelmi hangulat rezeg. Főlhalmozott történelmi ismereteiből munkáiban mindent, a mi színes és ragyogó. Tökéletesen ismerte a lovagi élet

szokásait, a harcztjátékok minden szabályát, a csatavívás valamennyi változatát, párharczok eselfogásait; valóságos bűvára és tudósa volt mindenemű emlékeknek; öröme telt benne, ha fölkereshette a skót várak omladékait, s gyönyörűségét találta régi fegyverek szemlélgetésében; tömérdék pénzen maga is gazdag gyűjteményt szerzett össze. De helyes érzéke volt abban, hogy ezt az élettelen decoratiót nem tette ki a komoly történelem józan világításának: mindenütt a mondák homálya ködlik, borostyán növi be a csonka romokat, a boltíves folyosókon az ódon vérték mintha megmoczczannának a félhomályban. Sohasem épített magára a komoly történelemre, mindig a költőibb hagyományra; de kiszínezte ezt a történelem vonásaival és emlékeivel. Nem történelmi verses elbeszéléseket írt, még kevésbbé hőskölteményeket; csak hosszabb lélekzetű népmondákat, melyeknek «epikai hitel»-ét nem tárgyuk való voltában kereste, elhíttetésüknél a múlt varázsára s a maga költői erejére számított, megolvasóinak képzeletére s rajongására minden iránt, a mi hősi. Hogy ez a számítás a romantika idején nem volt kockázatos, annak az egész világirodalomban egyik legnagyobb bizonyítéka éppen Scott sikere.

A véletlen is ugyancsak kezére dolgozott: jóformán alig volt versenytársa. A skótok halhatatlan énekese, Burns, már halott classikus volt, mikor Scott első költeménye megjelent, s hagyatéka is egészen más természetű volt, mint Scott költészete. Egész Angliában sem hallatszott tetszetősebb és csengőbb hang; Wordsworth vértelen elmélkedései elhalványultak az ő tüzes skót

hazafisága mellett, Southey napszámos-munkában görnyedt; Anglia déli része felől az egy Moore neve hangzott, de ez meg épp annyira ír volt, mint ő skót. Azonfelül Scottban az utóbbi időknek úgyszólván minden jobb írójából volt valami, olyan hajlama volt az eltanulásra, s olyan hajlékony volt egyénisége. Burns könnyed, természetes hangja ellenállhatatlan volt; Scott igyekezett épp oly egyszerűn írni. A közönség kapott Wordsworth tájleírásain, — Scott tüstént versenyre kelt vele. Túlságosan is fogékony volt minden hatás iránt. Munkatervét is folyvást a körülményekhez szabta. Percy püspök gyűjteménye folyvást növekvő érdeklődést keltett a népköltés iránt, Scott maga is lelkesedéssel olvasta e verseket, — tehát csakhamar maga is gyűjteni kezdett, s első felépése az irodalomban egy háromkötetes gyűjtemény közrebocsátása. Későbben Goethe felé fordul az angol írók érdeklődése, Lewes, Shelley, Carlyle fordítani kezdik munkáit; Scott mindjárt a legelsők között van *Goetz von Berlichingen*-ével és egész sereg balladáival, melyeket aztán, Bürgerével együtt, mintául vesz a maga próbálkozásainál. Ebből a folytonos lázas igyekvésből az élelmességnek szinte kereskedői foka fejlődik ki benne. Ügyelni kezd arra, hogy legjobb sorai szembetűnő helyre kerüljenek; az éneknek elejére és végére rendszerint különös figyelemmel kidolgozott sorokat illeszt.

Ez az alacsony és elkedvetlenítő vonás a Scott nagy népszerűségében, hogy ilyen rejték-útra akadni nála, a melyeken elébe sietett a hírnévnek. Természetből fogva ellenállhatatlan hajlam áll benne, mely arra készítette, hogy a közönség

izléséhez alkalmazkodják. Nem bányászta ki önnön lelkének kincseit, nem fürkészte, hogy kivé kellene néki lennie, — a helyett azon fáradt, hogy egyben-másban, a mennyire telhetik tőle, a divatos írókhoz hasonlítson. Sohasem aknázza ki tehetségét egész mélységében, de szerencsével értékesítette azt, a mit kis fáradsággal a felszínen talált. Eötvös mondja valahol, hogy a ki nagyon is magasra száll, embertársai szemében csak egy parányi pontnak látszik; a ki csupán szakra áll, az vállal kimagaslik a többiek közül. A Scott nagysága ilyen volt.

Alacsony fának könnyen szedhetni gyümölcsét. Munkái olyan kelendők voltak, hogy jövedelmükből földet vásárolhatott a Tweed mentén, a merrefelé valaha a Scottok jószágai terültek, s a melynek partján minden bokrot ismert gyermekkorából, mikor betegeskedése és sántasága miatt, hogy erősödjék, sokat időzött nagyatyja majorjában.

A mennyi népmondát hallhatott vasárnapi balyongásai közben a falvakban és tanyákon, a milyen mozgékony volt képzelete és a mily könnyen állt nála az írás: bizonyára egész életén át nem fogyott volna ki a tárgyból s győzte volna munkakedvvel; úgy halhatott volna meg, mint Anglia egyik legtermékenyebb és legnépszerűbb versköltője.

De egyszerre megjelent Byron, összehasonlíthatatlanul nagyobb és érdekesebb tehetséggel s egészen más írói készséggel.

1812-ben jelent meg a *Childe Harold* első két ének, s ettől fogva egy időre az irodalomban minden érdeklődést Byron foglalt le. 1813-ban még megjelent Scott rendszer évi verses beszélye,

de azután már csak kettőt fejezett be. Byronnal nem lehetett versenyezni: még termékenyebb is volt, mint Scott azelőtt. Esztendőre megint új sensatiója volt az angol irodalomnak. Egy regény jelent meg, *Waverley* című. Brit földön játszott, eseményei a cullodeni csata körül csoportosultak, melynek történetén mindössze hatvan év könnyű köde borongott. A regény meglettebb olvasói még atyáiktól hallhattak e napok felől, melyek emléket eleddig csak a töredékes szájhagyomány ápolta.

A könyv érdekességét még fokozta, hogy névtelenül jelent meg; megint egy új lángész felbukkanására gondoltak, míg lassankint a verses művekkel való rokonságból gyanítani kezdték, hogy a történelemnek és hagyománynak ez az alapos ismerője nem lehet más, mint Scott Walter. Ő rá vallott a regény fürge leleménye, a könnyed és kedvtelt előadás, a hősök természete, a festői leírások, minden. De ha a régi maradt is Scott, a regény formájában szabadabban érvényesültek egyéniségének megnyerő vonásai: komoly erkölcse, egészséges életfelfogása, az az áhitat, melylyel a múlton csüggött, s mely látni engedte, hogy maga is kedvét találja abban, a mit ír. Érthető, ha a könyv párját ritkító népszerűsége tett szert úgyszólván napok alatt, még azok körében is, a kiket Byron tartott igézete alatt. Egy regény közönségét nem csökkenthette Byron divata; annyira másfajta mű volt, hogy minden alap hiányzott az összehasonlításra. Sokaknak jól esett, hogy a sok csapongás után, a miből Byronnál kivették a részüket, megint angol földre léphettek; átélhették apáik korát,

melyről gyermekmeséik szóltak; csélcsap szerelmi kalandok helyett a józan angol életet szemlélhették, s azzal a szigorú erkölccsel találkoztak, mely már kezdte a polgári házakból kiüldözni Byron munkáit.

Anglia bágyadt vagy szenvedélytől marczangolt költői közt megjelent egy egészséges, józan ember. A pillanat rendkívül kedvező volt a sikerre nézve. A közönség már kezdte megsokallni az erkölcsös és kalandos regényeket, melyek írói Richardson mintájára halommal faragták az erény-bábukat; a kalandszövények meg egyre szörnyűbb borzalmakkal gyötörték olvasóik képzeletét. A mióta a polgárság lett a nemzet magva, a színpadról is kiszorultak a színes nagy jelenetek, s helyüket a mindennapi életből vett napi-hír-szindarabok foglalták el. A közönség kezdte híját érezni az udvari és lovagi történeteknek, melyeknek a polgárság mindig készséges bámulója volt. A francia forradalom és Napoleon nyomában felgyúlt a nemzeti érzés, népszerűk lettek a történetírók, Hume, Robertson, kelen-dők a történeti művek. Meg volt tehát a fogékonyság a múlt idők érdekessége s a képzelet színessége iránt, — s éppen ez a két vonás egyesült Scottban ritka költői erővel.

Nem mondhatni, hogy e regények vetekedhettek *Tom Jones*-szal vagy a wakefieldi lelkész történetével, de ha olyanok nem voltak is, viszont egészen mások voltak. A történelmet nem hőskölteményben vagy tragédiában, hanem egyszerű prózában, mindennapi események gyanánt adni elő: ez ujság volt. S hozzá még: Scott a nagy regényíróktól is eltanulta, a mi bennök leghódí-

több, nem csak a leírások és festések, hanem szerkezet és fejlődés tekintetében is kitünő. Sokszor csak egy-két emberöltő választotta el alakjait az olvasóktól, egészen közel vannak egymáshoz; e bizalmasságot még fokozza, hogy a történelem ünnepélyes eseményeit átszötte a polgári regények kedvességével, meleg családiasságával. S a akót szokások és jellem rajza mellett az egészen eláradt erős skót nemzeti érzése, mit a romanticismus csak elősegített. Új mezőt foglalt magának, a melyen ismét versenytárs nélkül uralkodhatott; de új utat jelölt ki az egész műfaj számára is.

Most prózában még fokozottabb mértékben kezdődött újra a régi termékenység. Mint azelőtt a versek, ezentúl évenként megjelent egy-egy «Waverley-regény». Scott a polgári elem Homérja lett. Lankadatlan képzelete egymás után járja be a századokat. Második regénye, *Guy Mannering*, az író gyermekkorában játszik, egy főúri sarj története, a kit nagybátyja haszonlesésből szinte a halálba üldöz, de a ki sok viszontagság után mégis jogaiba és birtokához jut. *Rob Roy*, a haramiavezér, egy emberöltővel előbb pusztította a herczeg javait, a ki földönfutóvá tette. A lammermoori menyasszony a XVII. században emelt volt kezét hitestársára, a kihez szíve ellenére kényszerítették. Lassankint a hagyománytól magukhoz hódítják a történelmi események és személyek: a nagy forradalom és a restauráció (*Peveril, Woodstock*), Stuart Mária és Erzsébet királynő (*the Abbot, Kenilworth*). Legkedvesebb hősei mégis azok, a kiknek vállára egy mondát teríthet pakástul; legvonzóbb hely

előtte a zöld erdőben az a tisztás, a hol Oroszlánszívű Richard kezét ráz az íjas Robin Hoodal (*Ivanhoe*).

E regények természetesen nem mind egyenlő becsűek. *Waverley*, mint első kísérlet, a leggondosabb munka, *Ivanhoe* leggazdagabb mondai vonásokban; *Redgauntlet* alakjain legtöbb az életből ellesett vonás; ezek a legsikerültebbek. A Scott közönsége azonban nem latolgatta a regényeket egyenként, hanem kapva-kapott minden újabbon. Két évtizeden át ő volt Anglia mesemondója. Úgy látszott, hogy a mily kifoghatatlan az író képzelete, épp oly határtalan a közönség érdeklődése s e munkák népszerűsége. Az erkölcsi és anyagi siker egyaránt páratlan volt. Scott sheriff lett, azután a kamara titkárja, barátja az uralkodó herczegnek, a ki 1820-ban baronetté ütötte. Munkáinak anyagi haszna is ritkítja párját. Olyan vagyont szerzett, mely még Angliában is számottevő.

Nem mondhatni Scottról, hogy, ha kereste is a népszerűséget, merő hiúságból vagy a haszonért tette volna. Egészen képzelete világában élt; a vagyon az ő szemében csak arra szolgált, hogy olyan életet láthasson maga körül is, a minőben alakjai éltek; hogy ő is olyan jó, nagylelkű, adakozó lehessen, mint hősei.

Ezért vásárolt földeket a Tweed mentén, nem termékeny, de csupa történelmi földet, melynek nevét, mint Kazinczy Bányácskáét Széphalomra, Cartley-ból, a mi szemétdomb-féjét jelent, Abbotsfordra változtatta, mert ez a környék azelőtt Melrose apátságához tartozott. Később hozzávásárolta a völgyet, melyben valaha

a rímelő Tom tanyázott. Boldog volt e történelmi hangulat közepett, a hol magát egy szétágazó skót családfa törzsének álmodhatta. Nem bírt ellentállni a vágnak, hogy a mint verseiben a Scottok földjét szerepeltette, most birtokán ne játszassa új regényeinek egyikét (*The Monastery*). A víz partján pompás kastélyt építtetett, mely minden egyes részletében a legszebb skót várkastélyokról volt másolva. Egymást érte itt az ünnepély, lakoma és vadászat. A ház ura mint a skót vendégszeretet képviselője fogadta a szomszéd birtokosokat és bérlőket, volt rá eset, hogy tizenhat társaságot is egy napon, mint veje, Lockhardt, följegyezte életrajzában.

Olyan színes és mozgalmas ez az élet, akár csak Scottnak valamelyik könyve, sőt még regényesebb és tartalmasabb is, mert a vidám jelenetekre itt komoly megpróbáltatások következnek; a tanulás is több életében, mint munkáiban. Vállalkozó kedve s a szerencsében való bizakodása részesévé tették Scottot kiadója üzletének. Az nem értette a dolgát, csődbe került s magával rántotta Scottot is, ki a végső perczekben, mikor még lehetett volna, átallott egymagában menekedni. Mindabból, a mit szerzett, csak Abbotsford maradt meg, melyet jóval azelőtt legidősb fiára íratott jegyajándékkul, az is adósságokkal megterhelten. Tisztelői készséggel segítettek volna rajta, de ő maga akarta kifizetni minden adósságát, a keze munkájával. Kész volt úgyszólván elülről kezdeni az életet. Újra kezdődött a régi lázas munkásság, de nem a régi kedvvel, s nem a fiatalkori erőben. Egyes munkáin meg sem érzik erejének fogyta: az unokáinak elmesélt angol történelem és Skóczia

népszerű története ma is olvasott könyvek. Későkori munkáinak legtöbbszörében azonban már csak a szándék szép és tiszteletreméltó. Öregén, özvegyen, robotba is oly fáradhatatlanul dolgozott — többek közt Napoleon óriás arányú életrajzán — hogy másodszor is tekintélyes vagyont szerzett s azzal letörlesztette adósságainak nagyobb felét (vagy három millió koronát) s visszaváltotta könyvtárát. A szerencsével együtt a dicsőség is visszamosolygott rá még egyszer. Mikor betegeskedni kezdett, a kormány a nemzet vendégeül családostul egy hadihajón vitette Nápolyba. Itt a classikus földön új erőt adott neki állandó szenvedélye a múlt iránt, s a mit még a nagy emlékek-nél is jobban élvezett, szemének homályosuló tükrére rég áhított képek rajzolódtak: a Rajna menti váraké, a melyek előtt hazafelé menet végig hajózott, s még egyszer szívére hajolt örök szerelmese, a romantika. Ez volt utolsó útja; otthon már várt reá a sötét bárka, mely a túlsó partra vitte. 1832 szeptemberének végén meghalt.

Ettől fogva csak egy sereg könyv viseli Scott Walter nevét. Sok könyv csak nyer azzal, ha szemünkben magára állhat s írójának emberi gyarlóságai, sőt talán foltjai nem tapadnak többé hozzája. De Scott Walter, míg élt, kétségtelenül többet ért holt munkáinál. Olvasói előtt, míg e könyveket kezükben tartották, egy szép és kedves ember állott, a kinek az élete is kész regény, ki barátja volt a trón örökösének és Byronnak, szemefénye egész Skóciának; legjobb adomázó és legpompásabb elbeszélő a társaságban, víg pajtás a vadászaton, a kinek nevét egész Európa ismeri. Sok szeretetreméltó vonása, nyílt lelke,

derült kedélye, csüggedetlen bizalma és csorbíthatlan becsületessége vele aludt ki. Írónak is sokkal kiválóbb volt és sokkal nagyobb tehetség, mint a minőnek munkái vallják. Hagyatéka nem csekély becsű, de tőle különb is telt volna. Csakhogy lelkét sohasem feszítette az alkotás kényszerűsége, művei nem óvatos művészi gond közt jöttek a világra, hanem a vak véletlenre bízva, minél rövidebb idő alatt, mert másképp sem hoztak volna többet. Mennyit gondolhatott munkáival, mikor czéljuk az volt, hogy az abbotsfordi birtok határa egy-egy dülőfölddel szélesedjék, vagy hogy a kastélyhoz új meg új vártornyot lehessen toldani. Óriási tehetségnek kellett annak lenni, a ki egy pár terem berendezéseért és vadász-lakomáért ilyen művekkel fizetett. De ezen a nagy tehetségen is meglátszik, hogy sebtében és dictando dolgozott; ez is megsínyli, hogy az írónak sohasem jutott eszébe más modéle-ek után nézni, mint a szomszédos kisbirtokosok; más olvasóközönségre sem számított soha ezeken túl. Minél többre szaporodtak alakjai, annál szembetűnőbbé vált, hogy typusonként egymásra ütnek; későbbi regényei egészükben is majdnem szakasztott olyanok, mint a régebbiek. Olykor szinte úgy tetszik, mintha, akárcsak a faluzó színészek, a regényíró is állandó társasággal s egyre kopotabb díszletekkel vándorolna századról-századra.

Kétségkívül igen kitünő tehetségek laktak benne, de hiányzott belőle az a nemes nyughatatlanság, mely az erőket ösztönözni bírja, hogy megfelelő nehézségekkel szemben végső határukig feszüljenek. Scott nem igen tűzött maga elé olyan

feladatot, a melyről előre ne érezte volna, hogy játszva tudja teljesíteni.

Ez okból nem illeti hely a világirodalom nagyjai közt, noha az íróművészet egyik-másik vonása dolgában a legkülönbekkel vetekszik. Csakhogy az ő kiválóságai egytől-egyig kirívó fogyatkozásokkal párosulnak. Kellemesebben, könnyebben kevesen írtak nála, de könnyelműbben és üresebben sem igen. A mi a meseszöveg adományát illeti, alig lehet valaki nálánál kifogyhatatlanabb és leleményesebb, — de a mit elmond, az nem is több pusztá mesénél. Munkáiban az idézet-szemelgetők nem akadnak egy emlékkönyvbe való gondolatra sem. Alakjain egy-egy vonás a legmagasabb rendű művészetre vall, — de aligha alkotott jellemet, mely következetesen keresztül volna víve. A legválságosabb pillanatban hősei rendesen lebocsátják sisakjuk rostélyát. Alakjai rajzában egyáltalán ritkán hatol belül a vértén. Olykor gyanúnk is támad, hogy a pánczél üres, vagy rugóra jár. Majdnem egyforma gondja volt az embernek és vértjének megismertetésére. De hiszen a múlt rekonstruálásához őt magát is merő külsőségek segítették el, csorba fegyverek, horpadt sisakok, a minőket halomszámra kapott tisztelőitől; nem csoda hát, ha képzelete nem bírt elszakadni attól, a mitől erejét kölcsönözte. Hőseinek valódiságát, történeteinek realitását sokszor csakis ez az aprólékos leírás támogatja, a mennyire ettől telik. Festői leírásai rendesen mesteriek, de éppen azért nagyon is gyakoriak, s rendszerint hosszadalmasak is.

Így ha a világirodalomban nem is, az angol

irodalomban kimagasló hely az övé s világszerte elismert érdeme van a regény fejlődésében. A mivel a nálánál nagyobb tehetségek közül is csak kevesen dicsekedhetnek: ő itt a fölfedezők közé tartozik.

Jórészt ő rajta magán mult, hogy útját még nagyobb emlékek nem jelölik. Nem ébredt benne vágy, hogy megizlelje azt az érzést: mit teszen az, lángésznek lenni; csak a boldogulásnak és szerencséjének örvendett. Nem érezte a nehéz munkával való elégedettség boldogságát, de élvezte a könnyű alkotás gyönyörét. Hírneve nem fogja épen kiállni az idők változását, de művei megjelenésük után egy századdal sem ismeretlenné Európában, s még mindig elég olvasottak otthonn.

BULWER.

Bulwert nálunk idejét mult írónak, könyveit antiquar ócskaságoknak tartják sokan, a kik ötven évi mesgyét sem tudnak átlépni az irodalom történetében. Igaz, hogy a romantikus iskola, melynek korában könyvei megjelentek, elvesztette uralmát a lelkek fölött, az újabb irodalom más útakon jár, de az akkori írók munkáit nem mindenütt temette el az idő. Bulwer könyvei még kelendőek hazájában; színdarabjai közül is műsoron van egy-kettő. A németek is sűrűn olvassák; igaz, hogy náluk különösen nagy kelete van a fordításoknak. Minálunk azonban Bulwernek jóformán még a neve is kikopott az emlékezetből; könyveit mintha a föld nyelte volna el. Pedig a maga idejében ugyancsak kapós író volt nálunk is. A mint híre eljutott hozzánk, Nagy Ignác mindjárt lefordította egyik darabját, s *Születésjog* czímmel kinyomatta *Színműtár*-ában, 1841-ben. Hiresebb regényei mind megvoltak magyar fordításban. Mi hát az oka, hogy nevét sem hallani nálunk, mikor Angliában és Németországban még élvezetet találnak munkáiban?

Ha az író elveszti közönségét, annak egyrészt

a közönség az oka, másrészt az író. Minél nagyobb olvasóköre volt egy írónak, annál lassabban apadhat el népszerűsége. Természetes, hogy a hol többet olvasnak, ott több olvasójuk akad régibb íróknak is, s munkáik nem kopnak ki egyhamar az emlékezetből. A gazdag irodalmak csakugyan conservatívak. — Nálunk azonban meglehetősen szűk körű az olvasó-közönség, s egyáltalán nem régóta van szabadabb és élénk szellemi élet. Külső hatások, új irányok és divatok egymás sarkában jelentek meg, s kis csapatot ostromoltak. Pedig a szellemi áramlatok hasonlóak a nagy vizek hullámzásához: kis szigeten hirtelen átcsapnak, a nagyot új meg új réteggel növelik. Ehhez járult még, hogy nálunk a könnyed francia irodalom divatja honosult meg tartósabban, s ez eltompította az érzéseket a józan és higgadt angol könyvek iránt. Egyáltalán elmerült nálunk a régebbi, a Bulwerrel egyidős irodalom; őt Jósikával és Keménynyel együtt olvasták, ma ezeket is alig olvassa valaki. Nem utolsó oka ennek nyelvük avultsága, nehézkessége; s az eredeti művével együtt elavult természetesen a régi fordítások stílje is. Érdekes lesz látni: mennyire tud megifjodni Bulwer új fordításban.

Az is igaz másrészt, hogy Bulwer nem a halhatatlan írók közül való. Nem lángész, hanem tehetség. De vajjon oly gazdag-e a világ új tehetségeiben, hogy félszázad alatt nyom nélkül tűnhetnek el a régiek?

Mindenesetre komoly és erőteljes tehetség. Mikor az ő regényei megjelentek, az angol irodalomnak már voltak nagy regényírói és kitűnő regényei, s Bulwerből mégis hamarosan olvasott

és kedvelt író lett. Pedig az angol izlés és kritika ritkán tévedt, s akkor is inkább az ellenszenv vezette, mint Byronnal szemben; arra nem igen van példa, hogy ok nélkül való magasztalásba esett volna.

Azt azonban el kell ismerni, hogy Bulwer dicsőségének útját sok minden egyengette. A közönség szűkében volt új regényeknek. Scott már kifáradt, elevensége elhagyta utolsó munkáiban, s néhány év óta már nem is jelent meg tőle számottevő munka, mikor Bulwer első regénye, *Falkland*, 1827-ben napvilágot látott. Egy évtizednél tovább maradt Bulwer az angol közönség legkapósabb írója, míg Dickens és Thackeray megjelentek. Ez idő alatt egyetlen komoly vetélytársa lett volna, Disraeli, de azt a politika hódította magához; csak azért írt, hogy nevét ismertté tegye könyvei címlapján, mielőtt a politikában is szerephez jutna. Regényeit sebtében vetette papírrá, három-negy hét alatt egyet, csak-hogy politikai eszményeit megismertesse a közönséggel. Bulwer kevésbé ötletes, de sokkal lelkiismeretesebb és gondosabb író. Ő is volt tagja az alsó-háznak, sőt gyarmatügyi miniszter is, s politikai érdemek fejében baronet és lord lett belőle, de az irodalomtól sohasem pártolt el, haláláig író maradt (megh. 1873., 70 éves korában). Politikai sikerei csak növelték az érdeklődést írói munkássága iránt. Származása és egyénisége is előkelő volt, a mi hasznára vált honfitársai szemében. Tábornoknak a fia volt s unokája Warburton-Lytton híres nyelvtudósnak. Mindig az előkelő körökben forgott, megbízhatóan és érdekesen írta le azokat, a mi nagyban biztosította

munkái iránt az érdeklődést. Tárnya is mindig érdekes volt. *Falkland* levelekben elmondott története egy férjes asszony szerelmének, a ki belehal a fölfedeztetés izgalmaiba. Regényei többnyire elzüllésnek indult s megmentett gyermekek, eltűnt vagy meghamisított végrendelet, hosszú időn át szerencsésen titkolt nagy bűnök kiderülése körül forognak, a mi az angol közönséget ma is érdekli. Mennyi izgalom, s végül mily fényesen diadalmaskodik az erkölcs! Ez éppen az angol közönségnek való.

Az első kötetével keltett érdeklődést Bulwer termékenységevel és sokoldalúságával igyekezett ébren tartani. Eleinte minden év irodalmi termésében ott volt az ő neve és munkája, csak később kényszerített rá néhány évi szünetet politikai szereplése. Külföldön is olvasták, a mi csak fokozta otthoni népszerűségét. Kivált a németeknél volt kapós; ez egyrészt Schiller fordítójának s a német irodalom nagy tisztelőjének szólt; másrészt annak köszönhetette, hogy munkáin sok helyt érzik a német hatás, sőt olykor a német mintakép is, a mi nem kevéssé hizelgett a német hazafiságnak.

Termékenysége mellett sokoldalúsága sem hagyta ellankadni iránta az érdeklődést. Az irodalomnak majd minden ágában próbára tette erejét. Írt fashionable regényeket, mint *Pelham*; *Clifford* és *Aram* bűnügyi regények; *Devereux* XIV. Lajos udvarában játszik. Olaszországi utazása alatt írja *Rienzi* és *Pompeji utolsó napjai* történelmi regényeit. A *Caxtonok*-kal próbát tett a humoristikus regényben, a *Rajnai zarándokok*-kal a mesében; *Zanoni* spiritiszta regény, *A jövő*

nemzedéke phantastikus. A mellett írt színműveket La Vallière asszonyról, Richelieuról, Walpoleról; de a saját korából is; egy vigjátékával, a *Pénnz*-zel, nagy sikert aratott. Epost írt Arthur királyról classikus mintára, utánozta a régi mileriákat, s gondos történelmi tanulmányok alapján regényes korrajzba fogott Pausaniasról.

Ennyi mindenféle természetesen nem sikerülhetett neki egyformán s nem lehet minden téren eredeti. Nem is törekedett erre, sőt szívesen dolgozott minták után. Fiatalkori költeményein Byron hatása érzik, a későbbiekben Schilleré. Az angol kritika már harmadik művénél (*The Disowned*) rámutatott, hogy egyes alakjai 'Scott-tól vannak kölcsönözve. A német kritika sem maradt adós annak kimutatásával, hogy *Falkland Werther*-nek, az eltűnt kedvesét kereső s leányára találó Maltravers s a szülői házból egy vándorszínész csapathoz szegődő Godolphin meg *Wilhelm Meister*-nek hatása alatt keletkeztek. A *Caxtonok*-ban szántsándékkal a nagy humoristák modorát utánozza, főképp Sterne-t. Nem is csupán elődeit utánozza; rendkívüli tanulmányosságával fiatalabb kortársaitól is ellesi, a mi bennük újszerű, érdekes vagy megindító. Könnyű volna kimutatni, hogy néhol annyi meghatottsággal rajzolja a szegénységet, olyan lélekkel igyekszik megértetni és menteni hibáit, akár csak Dickens. Gúnyjának nyilait olykor Thackeray kalapácsával élesíti meg. Egykorú francia írónál könnyű megtalálni mintáit a helyzetek kiélezése, a meglepetések, az alakok egész táborának mozgatása dolgában. Mindez nem ártott Bulwernek, sőt növelte népszerűségét,

hogy benne is föl lehetett találni a divatos újabb írók sajátságait.

Nyilvánvaló, hogy Bulwer írói egyéniségének képe meglehetősen zavaros és sok rajta az idegen vonás. A mi egészen sajátja, abban több ügyességet mint mélységet találni. Ötletes meseszöví, a ki játszva vezet át tekervényes bonyodalmon, de olykor nagyon is kacskaringós úton hajhássza az érdekességet, s mesterkéltnél kifejléshez igyekszik; alakjait sok emberismerettel rajzolja, de azokon inkább a társas-élet vonásai vannak jól eltalálva, az emberi lélek mélységeibe kevésbé tud bevilágítani. Vonzó elbeszélő, a ki szellemes elmefuttatásokkal, közbeszótt egész kis értekezésekkel gyönyörködtet, de ezek alig tartoznak a tárgyhoz; választékos stilizta, a ki az előadás művészetének éppen csak legmagasabb csúcsait nem tudja megközelíteni: az egyénenként jellemző nyelvet, a stíl művészi hangváltzásait, mely erő és báj közt csapongva, a fenséges nyugalomtól az ideges rebegésig alkalmasszerűen változnék a tárgyhoz képest.

Meséit elég érdekesen tudja szőni, bár menetük olykor ellankad s vontatott. Alaprajzuk egyszerű, szinte kezdetleges. A cselekményt többnyire két szálból fonja, mint az *Éj és virradat*-ban is, hol két külön történet folyik a vagyonuktól elesett fiúk s az örökösök körül, míg végre e két szál egybe sodródik; a rokonság két ága — s ezzel a közös vagyon is — ősi szokás szerint házasságban egyesül. Ötleteiben, melyekkel tovább lendíti vagy összebonyolítja a cselekményt, nem mindig válogató; olyan bonyodalmat sem kerül, melyek hallgatózásból vagy köpönyeg-elcserélésből

állanak elő. Leleménye néha szemlátomást elhagyja s alig bírja meséit tovább gördíteni: ezért szorul annyiszor intrikusokra. Regényeiben tömérdek fortélyt, gonosztságot, örökség-vadászt, halálos gyűlöletet találunk, a cselekvényt sokszor ezek a rugók lendítik odább, itt-ott majdnem a régi gézengúz-regények modorában. Egész czinkos-bandákat visz néha regényeibe, melyek így roppantul megnépesülnek, hogy végül alig tud velök mit csinálni. Az *Éj és virradat*-ban például egész csapat emberre van szüksége ahhoz, hogy az eltűnt esketési anyakönyv-lapot a jogos örökös kezébe juttassa. Fülöp nevelteti egy megholt czinkostársának leányát, a ki őt oltalmába fogadta volt; a leányra szemet vet egy vén lord; el is raboltatja, s történetből épp abba a falusi házba viteti, melyet sógorától vett, a kire bátyjáról, a Fülöp atyjáról szállott. Itt kerül elő aztán az írás Fülöp törvényességéről, s jut az elrabolt leány kezébe, a ki Fülöpöt szereti. — Ily kerülő utakon vezet sokszor a kibontakozás felé, kínos lassúsággal derítve ki oly tényeket, melyeket az olvasó régóta bizonyosra vesz. Ez korának szokása, de csodálatos, hogy oly elmés író semmi áron sem akarja észre venni, mennyire fárasztó a kíváncsiságnak ez az erőszakos élesztgetése, mely végtére nem fokozza, hanem eljátszsa az érdeklődést.

Ennyi csűrés-csavarásra azért van szüksége, mert a cselekvény nem fejlődik nála az alakok jelleméből, hanem mankókon vánszorog epizódról-epizódra. Mintha nem is volna ereje az egyének, csak a társadalmi osztályok megfigyelésére és leírására. Emberei mintha betanult szerepet mon-

danának föl, olykor szinte a sűgő hangját is hallani s szinte látni a rendezőt, a mint a szűnpadra tolja a szereplőket, hogy a játék meg ne akadjon. Alakjainak nem látunk a lelkébe; csak foglalkozásaikról, tetteikről vagyunk tájékozva, érzéseikről, gondolataikról nem igen. A lélek mélységeibe Bulwer nem igen száll alá, lélektani rejtélyek fűrkészéséhez ritkán kap kedvet. Csak egy problema költötte föl érdeklődését többször is: hogy' férhet össze egy lélekben a jó szándék a gonosz tettel, aljasság nemességgel; hogyan maradhat ez épen, vagy mint merül el az alacsony-ságban. Négyszer is hozzányúlt ehhez a témához. *Clifford* egy szerencsétlen gyermek története, a ki gonosztevők közt s a börtönben sem zűllik el egészen, szerelmében megtisztul, s távol vidéken tiszteletben és boldogan él. Ez a regény mintegy Dickens *Twist*-jének előképe, de lélektani igazságához, sőt lehetőségéhez Dickens meggyőzőbb előadása mellett is szű fér. Lélektani tanulság dolgában rokon ezzel az *Éj és virradat*. Bulwer legjobb regénye, mely 1841-ben jelent meg. Egy fiatal ember atyja halála után nyomorba és bűnös társaságba jut, mégsem sűlyed el, hanem becsületet szerez magának. Ezekben képzelete szerint, szabadon oldja meg a problémát. *Aram* élettörténetében azonban a XVIII. század derekán valóban megtörtént esetet elevenít föl, egy jó és tudós ember sorsát, kinek lelkét gyilkosság és lopás nyomja, mely végre kiderül, s összezűzza a vétkesnek nehezen kikűzdött jólétét, szerelmét, egész munkás életét. Mily ellentétes rajzok, mily ellentmondó tanulság! Bulwer vizsgálódása oda megyen ki, hogy némely esetben

a sötét múlt megrontja a bűnösnek egész életét; máskor talán kikerülheti a Nemesist. Ez maga elegendő bizonyosság arra, hogy Bulwer beérte a mesemondással, s nem fordított nagy gondot és erőt a lélektani festésre és tanúlságra. Még ezután is kétszer fordult ehhez a problémához: *Godolphin*-ban és *Lucretiá*-ban. A lelkiismeret küzdelméből azonban keveset látni, kivált *Lucretiá*-ban, mely ennek hiján s a szörnyűségek halmozásával a rémregények színvonalára süllyed.

Alakjainak nemcsak belső világuk elmosódott, külső lefestésük is elnagyolt. Nem csupán lelkük-ről, arcukról sincsen tiszta képünk. Nem látni őket olyan jellemző helyzetben, mely bevésődne az emlékezetbe. Hogy' ért ehhez Dickens! Gondoljunk csak a kis Copperfield dajkájára, a kin szétrepedésig feszül a bujka s ha lehajlik, lepattan róla egy-egy gomb; zsebében ollója, egy keshedt meséskönyv és egy tütartó a Szent Pál temploma képével: ez feledhetetlen alak. Vagy ott van Andermatt bankár Maupassant *Mont-Oriol*-jában, a ki mindent rögtön megbecsül, a mire csak ránéz; hány emberről nem vesszük ezt észre azután, hogy ő benne megismertük ezt a vonást. Bulwer-nél ritkán találni ilyen állandó emlékezetes vonásokat. Hozzá még az események egész forgatagán sodorja keresztül alakjait, úgy, hogy alig is van időnk arra, hogy őket egyszer-egyszer jól szemügyre vehessük. Személyei csak vázlatok, a kik olykor alig ütnek el egymástól egyébként, mint hogy sorsuk különböző.

Maga is elismerte, hogy a jellemzésben nem szerencsés s alakjai többnyire típusok. Valóban, egy sincs közöttük, a kit úgy ismernénk, mintha

az életben találkoztunk volna vele; csupa olyan távoli ismerősök, a kiknek sorsát mintha csak elmondani hallottuk volna.

Meseszövése s alakjainak rajza egyaránt azt sugallja, hogy nagyon is szabadjára hagyja képzeletét s a könnyű elgondolást nem támogatja részletes megfigyeléssel. Ezért oly kevés munkáiban a realitás. Erre vall az is, hogy a maga korában játszó regényei semmivel sem elevenebbek, sőt nagyrészt halványabbak a történelmieknél; az apró részletek segítségével, melyeket minden kézikönyvben megtalálhatott, ezeket még színessebbekké tudta tenni, főképp *Pompeji utolsó napjai*-t, mely nem igen áll hátrább a lármás sikerű *Quo vadis*-nál; de *Rienzi* is meg tudta kapni Wagner képzeletét. Még inkább kitetszik azonban phantasiájának szegénysége ott, a hol magára van hagyatva: phantastikus regényében, melynek címe *A jövő nemzedéke*. Egy mérnök valami bányaszádából a föld gyomrába zuhan s ott egy csodálatosan fejlett, munkás és művelt népre bukkan, mely a szenvedélyeket nem ismeri, eszes, teste erős; már mindazt föltalálta, a miről a földön akkor még csak álmodni lehetett: fölcsatolt szárnyakon versenyt röpül a madarakkal s fölhasználja a természet legnagyobb erejét, a villit, mely a mi villanyunkhoz hasonló. E népszokásainak leírása, háztartásuk, földművelésük részletezése szegényes képzelet prózai munkája, mely még Jules Verne, Bellamy és Wells földönjáró, lapos képzelgéseinek is mögöttes marad.

Való, mind e tekintetben sok újabb író fölülmúlta Bulwert. Voltak, a kik a képzeletnek káprázatosabb játékaival gyönyörködtettek; vannak,

a kik új fogásokkal gazdagították a regény technikáját s ügyesebben szövik meséjüket; egyesek élénkebben vagy elegánsabban tudják előadni mondanivalójukat; némelyeknél több eredetiséget találni a tárgy megválasztásában, mások ismét a jellemzésben bravúrosabbak. Mindez azonban nem döntő; a főkérdés az: több mondanivalójuk, magasabb céljuk volt-e szerencsésebb vételetársainak. Egyeseknek kétségkívül; a nagy többségnek aligha.

Miért veri fel Bulwer a multat s miért száll a jövőbe? Mit akar egyéb regényeivel? Mi az ő írói célja? Forma-művészete nem olyan kristályos, stilusa nem annyira tiszta, képzelete nem oly lebilineselő, történelmi festményeinek sincs az a színpompájuk, hogy ezen a réven a «l'art pour l'art» maradandóan éltené műveit. Tanítása nem valami magvas. Jellemei révén nem öregbíti emberismeretünket. Meséiből nem világlik ki több tanulság, mint hogy vannak jó és rossz emberek; a jók többnyire boldogulnak, a mint érdemlik, a gonoszak pedig meglakolnak, a mint Anglia büntető-törvénykönyve kívánja; a bűn, akárhogy titkolják is, kiderül és a jóság diadal-maskodik. Merő általánosságok. Minő hatást keresett hát munkáival? Nyilván csak sensatiót, szórakoztatást. Ha őt megkérdik, mit tart a regényíró feladatának, alkalmasint azt feleli: az olvasók szórakoztatását, lehetőleg változatos módokon, a közönségnek tetszőn, a mi felől az író a maga korában divatos könyvekből tájékozhatja magát, hogy azok szerint igazodjék. Az író ő szerinte az emberiségnek nem tanítója, csak szórakoztatója, nemes és művelt szórakoztatója, ki

hírnevében aratja fáradságának jutalmát. A nagy írók bizonyára másképp fogták föl hivatásukat, és többre tanították az emberiséget. De Bulwer nem csupa nálánál különb írók feledtették el a legkivált nálunk. Azt sem állíthatni, hogy nem volnának ma is sokan, a kik pusztán szórakozás kedvéért olvasnak s írók is, a kik ezért írnak. E tekintetben Bulwer nem szolgált rá a teljes elfeledésre. A Flaubertek és Tolstojok nincsenek annyian, hogy mellettök Bulwer is ne találhatnánk olvasókat.

Tagadhatlan, hogy Bulwer nem sokat bővít olvasóinak gondolkörén, de ezzel az újabb írók közt is kevés dicsekedhetik; — talán nem sokat tesz érzéseik és gondolkodásuk nemesítésére, de a kétes és süppedékes tájak felé sem vezette őket soha. Erkölcsének tisztasága dolgában a nagyobb írók közül sem sokan vetekedhetnek véle. Mert nem feledjük el, hogy Bulwer népszerűsége az erkölcsös Angliában virágzott, abban a korban, midőn a komoly meggyőződéssel vallották, hogy könnyebben jut át a tű fokán, mint Byron szerelmes történetei egy angol ház küszöbén. Bulwer, ha nem emelte is magasabbra a világ, vagy csak hazája irodalmát is, bizony nincs egy lélek sem, a kinek érzéseit vagy gondolatait lealacsonyította. S ezt nem minden íróról lehet elmondani, a ki ma oly divatos, a milyen elfeledt ő.

THACKERAY.

1841-ben a *Fraser's Magazine*-ban, melynek hasábjain akkortájt gyakran lehetett olvasni a Carlyle nevét, egy új regény indult meg. Alig látott napvilágot néhány folytatása, John Stirling, a kitűnő kritikus, azt írta róla egy magánlevélben: «Mi különb van Fieldingben vagy Goldsmithben? Ez az író valódi tehetség, s kellő nyugalomban és kényelemben mesterműveket teremthet, melyek milliószámra fognak gyönyörködtetni még meg sem született olvasókat».

A regény *Titmarsh Sámuel története* volt; Thackeray írta, harmincz esztendőskorában. — Meséje csonyi: Egy gyémántos családi nyakendőtű álláshoz juttatja a gazdáját egy bankházban, mert a bankár a nemes úrfi révén előkelő összeköttetésekre számít. A fiatal ember meg dús-gazdagnak hiszi főnökét, s rábízza nagynénjének vagyonát, mely ő reá néz. Mind a két csaló megjárja: egy szép napon a bankház összeomlik, az örökség odavész, s a gyémánt elhomályosul. — A vékony mesében nagy a tanulság, sok az eleven alak, s az egész egy darab élet, — egy darab «hiúság vására». Thackeray egész életén át ezt írta: a világesalás komédiáját, melynek hazug-

ság a kezdete és felsülés a vége. A képmutatásnak és pöffeszkedésnek egész képtárát, egész társadalmát rajzolta meg, a nagyképű tudálékos inastól, az egész Londont lekritizáló Charles Yellowplush Esquiretől Gahagan őrnagyig, az indiai Münchhausenig. Közbul esik a *Snobok könyve* tele caricaturákkal, csupa olyanokról, a kik többnek akarnak látszani, mint a mik. A magyarságokhoz törleszkedők és öntetszelgő félműveltek mellett, a kik nem tudják helyesen kiejteni az idegen szavakat, a melyeket használnak, ott vannak az előmenetelökért minden mártiromságra készek, a finnyással hivalkodók, a tolakodónak figyelmesek és henczegőn szerények. Apránként majdnem az egész emberiség együvé került ebben a könyvben, s egész Angliában alig találkozott három igaz ember. — Csupa ilyen keserű értékelés a tárgyuk nagy regényeinek is, az egy *Esmond életé*-t kivéve, a mely egészben oly finom és szeplőtelen, mint egy emlék, s nagyrészt az is volt már az élete Esmondnak, mikor önéletírását megírta. De *Pendennis!* Minden fejezete azt mondja: Lássátok, ilyen lagymatag valósággal az ifjúság híres lelkesedése, ilyen lomha a törekvése, ennyire rest a jóra; tessék, mennyi önfejűség, elbizakodás, önzés és alacsonyosság van e gyönyörű évek alján! — Nem is csak az ifjúság, az egész élet ilyen, a nemes-urak a falun, a kereskedők a városban, a nagyapák, a férjek és a feleségek, a gyermekek és unokák, az egész világ: ezt mondja a *Hiúság vására*.*

* A czím Bunyan-féle *Zarándok-utazására* utal; ott van Vanity város, az ottani vásár: Vanity-fair.

Fanyar mese és keserű tanulság az ilyen, s nem is lett Thackeray soha abban a mértékben népszerű, mint Dickens. Tulajdon leányai is szívesebben olvasták Dickens könyveit, mint apjokét. A kiadók sem tartották nyereséges üzletnek könyvei kiadását. A *Hiúság vására*-nak első fejezetei — a kézíraton ezzel a címmel: «Vázlatok az angol társadalomból» — egész sereg kiadót jártak végig; végtére a *Punch* adta ki (1846—1848), barátságból, mert Thackeray régi munkatársa volt.

Zápor módra hullott a gáncs az íróra, de le is futott róla, mint a zápor. A legáltalánosabb vád az volt, hogy emberei nagyon közönségesek és érdektelenek. Csakugyan nem ütöttek a Scott Walter hérosaira, — a kiket olyan pompásan kifigurázott a *Rovena és Rebeká*-ban, — sem a Bulwer érzelmes, poétikus alakjaira; de az e világon élő emberekhez Thackeray népe hasonlít legjobban. Fölrótták neki, hogy több rossz embert fest, mint jót, s ezért méltán gáncsolja őt mindenki, a ki az életben több Dobbinnal és Amáliával találkozott, mint a hány Crawleyt ismer és Beckyt. Szemére vetették, hogy többet foglalkozik a rossz emberekkel, mint a jókkal; ezt sem tette volna, ha nem az a hite, hogy az erény magasztalásánál többet ér megmutatnia: mennyire fáradságos rossznak lenni, s végtére is milyen haszon nélkül való; s ha nem úgy látja, hogy a jóság az életben is elnyomva és rejtőzve hordja örökké nyíló virágát, míg a gyarlóság nő és hajt minden pillanatban. Úgy találták, a szédelgők eszesebbek könyveiben a becsületeseknél s ezek nem sok szerencsével vannak megáldva; de

azok talán csakugyan többet is jártatják eszüket furfangjaikon, s az igazaknak és megalázkodóknak az élet sem igen nyújt más igazságtételt, mint hogy a gonoszok boldogulása sem tart örökké. Főképpen azonban: sokallták satiráját, mely egy életkort és egy osztályt sem kimélt, de Thackeray nem is tartotta jobbnak egyiket sem a másiknál. Végre: únták kitéréseit, az örökös erkölcsi feddést, habár regényíró sohasem korholt elmésein és magvasabban, sem melegebb szívből, s e részeket a munkákból kiszemelgetve is gyönyörűség volna olvasni.

A könyv megjelenése után a közönség ritka egyértelműséggel állította Thackerayt Dickens mellé, de azért megmaradt a Dickens könyvei mellett. A termékeny, könnyű és kitűnőn elbeszélő írók mindig a legnépszerűbbek, még ha mások realisabbak és mélyebbek is. Dickens mindent cselekménynyel mond el, összes munkáiban sincs egyetlen axióma, mely az olvasót megakasztaná; Thackeray lépten-nyomon megáll értekezni. Míg ő magyaráz, Dickens már a puszta mesével könnyre vagy mosolyra fakasztott. Dickenst lehet úgy olvasni, mint egy mesés-könyvet; benne mindenki azt találja meg, a mit keres: mesét, embert, vagy életfölfogást. Thackeraytól mindenkinek tanulnia kell, s míg meg nem értettük, nem ereszt tovább. Minthogy pedig az olvasók legnagyobb része az olvasmányban mesét és szórakozást keres, azt sokkal többen és sokkal könnyebben megtalálhatták Dickensben.

Az is, a miben a kritika Thackerayt fölébe emelte Dickensnek, csak ennek táborát növelte. A jellemzésben Dickens főkép azzal teszi

reálisakká alakjait, hogy külsejüket és környezetüket, lakásukat és utcájokat írja le. Hogy ismerjük Pegotty bárkáját s az öreg Gill Salamont boltjának minden műszerét; a czégér kis fa-tengerésze olyan jó barátunk, mint a regény legelőbb alakjai. Thackeray belülről mutatja meg embereit, beavat gondolataikba és érzéseikbe, külsőségekre nem veszteget szót. Ki tudná le rajzolni Fair Oaksot, ám bár eleget jártunk ott, hacsak nem Thackeray maga? Thackeray módja a mélyebb, de a Dickensé csupa szín és élet. — Dickens továbbá áldott jó lelkeket és megátalkodott gazembereket rajzol; Thackeray egy töbe ojt erényt és gyarlóságot. Abban a regényben, melynek czíme egész hosszában ez: «Pendennis Arthur jó és balszerencséje, barátjai és legnagyobb ellensége» — ez az ellenség Arthur maga. Semmi kétség, a Thackeray eljárása a művészebb, de a Dickensé mozgalmasabb és tetszetősebb. — Thackeray művészete egészben többoldalú, hiszen ő verseket és essayket is írt, s három nagy regénye alapszín dolgában olyan elütő, mintha nem is egy ember írta volna: az egyik merő satira, a másikba belereződül az elégia tört hangja, a harmadik lehellet-finom festés valami templom-ablakon, a legtisztább erények alakjaival; — egyenként azonban a Dickens regényei színesebbek és változatosabbak.

Legnagyobb különbség a két író kedélye és világfölfogása között van. Alig volt író, a ki úgy gyönyörködött volna e szép világban, mint Dickens, s aligha van olvasó, a kinek szívét néha-néha meg ne sebezte volna Thackeray keserősége. Az olvasó elégedetlen, ha kényelmes karosszék-

ben süppedezve fölnyit egy könyvet s onnan egy szűrő tekintetű idegen azt olvassa rá: Ime, ennyire alacsonyság lakik önben. — Elvégre azt is tudjuk, mi minden van a testünkben belül, de nem kellemes arról végighallgatni egy orvosi magyarázatot. Szívesebben beszélgetünk egy nyájas emberrel, a ki kevésbé tanulságos, de érdekes dolgokról elragadóan tud beszélni, s elégedett és udvarias. Tehát Dickenst olvasták.

Ez azonban nem azt jelenti, mintha Thackeraynek is nem lett volna bő közönsége. Mikor fölolvadásokat tartott az angol humoristákról meg a négy Györgyről, csak úgy özönlöttek oda Anglia és Amerika legműveltebb osztályai. A Pall Mall sarkán minden reggel álldogált egy pár vidéki, hogy megláthassa kedves íróját, a föltünően magas alakot és kora-ősz fejet, a mint rendes reggeli sétája közben arra megy. Ha mondotta is néha meghittjeinek, hogy könyvei nem kelendők s munkáit senki sem olvassa: mégis pompás házat építtetett azok jövedelméből az Onslow-Square-on Londonban s halálakor (1863) tekintélyes vagyont hagyott leányaira.

Olvasottsága csak nőtt halála után s a John Stirling jövedőlése tovább halad teljesülése felé. Akármilyen nagygyá és bonyolulttá nőtt is azóta az élet, a *Vanity fair* éppen úgy ráillik a mi napjainkra, mint a Thackeray korára, s még igen hosszú időn át fogja azt egyik nemzedék a másiknak kezébe adni. Mert az igazi tartalom nem avúl el, az élet és az emberi lélek mindig ugyanaz marad. Kevés író felelt olyan határozottan, mint Thackeray, a két legnagyobb kérdésre, hogy: mi az élet? és: milyenek az emberek?

A kérdést ilyen egyszerűen tette föl maga is, és hasonló egyszerűséggel felelt rá. Nem válogatta ki az életnek irodalmiakká avatott részleteit, a szerelem, a házaselet és nevelés problémáit, még a társadalmi osztályok ellentéteit sem vizsgálta. Egészében nézte az életet; úgy találta, hogy csupa csalódás és csalás, és kimondta ezt. Megmutatta, mint folyik a képmutatás és ravaszság komédiája a férjek és feleségek közt mindenben; fiatal Arthurok és Blanche-ok között a csalárd játék a szerelemmel; a nagyizolás tehetség, rokonság és vagyon dolgában a diákok közt a collégiumban. Az író kézen fog bennünket és végig vezet e hiúság vásárján; megmutatja, a czifra sátrakban mennyi a semmitérő portéka, a polczok alatt a szemét, a furfang az alkuban s a rászedés a fizetésnél. Ha ezt láttuk: — «Jösztek gyermekek, csukjuk be a szekrényt s a bábukat; vége a komédiának». — És Pent ott hagyjuk a jegyváltásán, Beckyt meglehetősen homályos helyzetben; — mihelyst kiderült mindennek a valódi értéke, vége a hiúság vásárának — és a regénynek is.

Ez a világ azért ilyen, mert az emberek önzők és önhasznukat lesők. Annak kedvéért alakoskodnak és csálnak szünes-szüntelen, verselgető missek és cynikus vén őrnagyok. Felsőleges természetrajzát adta Thackeray az ember kapaszkodó, kapzsi hernyó-ösztonének, a mint az úrhatnám-ság, a rang, a pénz húzza: Fannyt Penhez, Pent Blanchehoz, Blanchet Fokerhez. Embereit csak úgy nem szemelgette ki, mint helyzeteit. Kimarokolt az életből egy sereg embert, jót-rosszat vegyest. Mindnyája egyformán érdekli. A *Hiú-*

ság vására-nak czímlapjára oda is írta: regény és hős nélkül. Vágy, akarat és szenvedély egyaránt van mindnyájunk lelkében; egyaránt születünk jóra és rosszra, s akármilyen is az ember, a maga körülményei közt az a természetes, hogy olyan legyen, a milyen. Ha Becky a Pendennis Helen fődele alatt nő, talán valamit hasonlítani fog Laurához; s legyen Laura egy színésznő gyermeke, kerüljön kegyelemkenyérre a miss Pinkerton házába, — nem lesz belőle Laura. Azért egyformán érdekes és tanulságos ő előtte mindenki, s azért jut alakjai mindnyájának majdnem egyenlő tér, mint a görög reliefeken, a mezejeken lovasnak és gyalognak a feje egyforma magasságig ér. Vajon elfogult volt-é kedves Penje mellett, a kiből önnön ifjúságát élte vissza: mennyivel jutott neki több gond, mint nagybátyjának, vagy akár az iszákos vén Costigan-nak? Nem olyanoknak festette a fiatal embereket, a minőknek az anyák kívánnák fiaikat; de vajon csakugyan olyanok-e a fiúk, mint szüleik kívánnák, — kérdezi egyik életrajzírója, Trollope. Minden emberén rajta a valóság jegye: egy-egy gyarlóság. A legjobbakon is. Nem hiába készült torz-rajzolóknak: pompás szeme van a ferdeségek meglátására. Sokkal valóságosabbnak érzi az olyan hűséges férfit, a kinek motóllakarja és nagy lába van, mint ha valami szemrevaló kapitány dolmányában mutatkozik be. Nem akar megfélemlíteni arról, hogy a legönfeláldozóbb hitves egyben-másban együgyű lehet; a legjobb anya is kegyetlen néha, legalább a szegény házmester-lányhoz, a kit fia szobájában talál.

Mindez megannyi apró leczke, s ahány alakja,

annyi intelem: az őrnagy az öregeknek, Arthúr a fiataloknak. De tanulságuk, a regénynek tartalmához hasonlóan, általánosságban marad. A Laurák, Amáliák és Esmondok így szólanak: «Legyetek igazak és hűségesek; csak a jóság és szerető szív teszi elviselhetővé az életet; bízzatok abban, hogy erényetek fölemel, magatokat is, másokat is». A Blancheok, Pittek és Beatrixek pedig azt mondják: «Vigyázzatok magatokra, hogy hozzánk hasonlókká ne legyetek. A kép-mutatás hiábavaló, a csalárdság kiderül és az álnokság megboszúlja magát. A nem igaz élet örökös rettegés, s a vége megaláztatás, szégyen és elhagyatottság». — A biblia érzik ezeken a leczkéken; de azért volt Thackeray angol s azért van ott minden angol házban a biblia, hogy a tízparancsolat szerint ítéljék meg az erényt és a vétket.

Ezt az általános tanítást közbeszótt rövid értekezések minden egyes fejezetben apróra váltják. Minden eseményt erkölcsi oktatás kísér; az író minden bűnt megfedd, megdicsér minden erényt. Thackeray nemcsak egész munkájában moralista, hanem minden egyes mondatában. Majd minden regényíró felállít az utolsó fejezetben egy nyaktilót, melynek lépcsőin a gonoszokról letépnek minden tisztességet, s kicsikarják kezeikből az összeharácsolt vagyont; végül fejük is a fűrészporos kosárba gördül. Thackeray azonban elébb egész kinzó-kamarát rendez be nekik; pellengérré ülteti, megmártja a gyalázat posványában, siralmas állapotukat megmutatja a hahotának, s aztán beleveti őket a sarcasmus lúg-jába. De ok nélkül nem vérengző s a vásár

tolongásából a jók sem szabadulnak sajtó nyomok nélkül. Ugyan ki nem érdemelt olykor egy-egy ütleget, s ki nem kapta meg a sorstól a maga idején? Csakhogy ezeket az író maga is sajnálja, s könnye is perdül értök. De ha a balsors alatt megsápadtak és elgyötrődtek is, csak annál hasonlatosabbak egy-egy szent-képhez; s ő nem restelt meghajolni előttük.

Akármilyen kegyetlen is néha gúnyja, sohasem sértő, mert erkölcsi nemesség van benne. Az ő sarcasmusa tisztán emberszeretetből fakad; a jók útra akar téríteni egypár kemény suhintással, s nem sajnálja azt senkitől, a ki eltér a fenséges erkölcsi eszménytől, melyet ő az emberről lelkében őriz. Swift utálatából nincs benne semmi. Az ő gúnyja «könyek árja, a szívbe fojtva s ott méregre válva». Ha megharagszik is Arthúrra vagy Rawdonra, sohasem szűnik meg szeretni az embert. A humorista — kivált az olyan komoly és erkölcsös humorista, mint Swift, Fielding és Thackeray, — szerinte a szeretetet akarja bennünk fölébresztetni, az érdeklődést és szánalmat; megvetést akar kelteni a hazugsággal, önhittséggel és álnoksággal szemben, rokonszenvet a szegények és elnyomottak s általában a szerencsétlenek iránt. «Legjobb belátása és tehetsége szerint igyekszik szemügyre venni az élet mindennapi cselekedeteit és szenvedélyeit... S a szerint becsüljük, a mint jól, még jobban, vagy pompásan látta meg az igazságot».

Azt az igazságot, a melyet ő az életben talált: regényeinek és alakjainak szomorú tanulságát, a gúny maró nedvével edzette lelkünkbe. Még egy másik eszköze is volt ehhez: csodálatos realitása.

Alakjait jobban ismerjük legrégebb ismerőseinknél. Otthonn vagyunk minden házban, a melynek tetejét leemelte előttünk. Egy-egy jelenetet, a melyet elmondott, úgy látunk magunk előtt, mintha ott lettünk volna, sőt jobban: úgy, mintha a Thackeray szemével néztük volna végig. Egészen átéljük eseményeit, mintha a magunk életében játszódtak volna le, s később is emlékezünk rájuk.

Hatásának egyik nyitja az, hogy csupa mindennapi, gyarló és gyöngé embereket rajzolt, a melyeknek körülöttünk élnek. Csak olyasmiről beszélt, a mit látott. Nem írt le fegyenczeket, mert nem ismerte a bagnót. A másik eszköze, hogy önmaga előtt realizálta az alakokat, a kikiről írt, azért öltenek azok testet mi előttünk is. Olyan fesztelenül tesznek-vesznek előttünk, olyan egybevágó és egymáshoz tapadó megjegyzéseket halunk róluk, hogy végre úgy ismerjük a külsejét is mindnyájoknak, akár csak eleven modélejeiket mutatta volna meg az író. Egy barátjának, Fieldsnek, megmutatta a házat, melybe képzelete az Osborne-családot telepítette, s nem messze onnan a Sedleyékét. S mert az író mindig világosan maga előtt látta a helyet, a hol emberei mozognak, és mert mindig ugyanarra a házra gondolt: az itt-ott elejtett részletek olyan összevágók s apránként olyan határozott képpé egészítik ki egymást, hogy végtére mi is egészen pontosan ismerjük a házat, a lakást, hol ezek az ismerőseink a napjaikat töltik, mozognak, alsznak, élnek; tudjuk, hol vannak, a mikor éppen nem látjuk őket; s ezzel oly reálisakká lesznek, mintha mindennap megfordulnánk náluk.

Azonfelül: a mint korholni kezdi embereit, egészen külön válik tőlük, úgy, hogy az az érzésünk támad, mintha egy moralista zsémbelne előttünk ez s ez urakra és asszonyosságokra, a kik ezt és amazt valósággal elkövették. Minthogy pedig felháborodása ránk is átragad, — mert Thackeray nemcsak alakjainak, hanem olvasóinak is a lelkiismerete, — s minthogy szemtől-szembe szól hozzánk, nemsokára úgy tetszik, mintha együtt csóválnánk fejünket a világ romlottságán és az emberek gyarlóságain. Megbotránkozásunk olyan valóságos felháborodás, mintha a tett is megtörtént volna, a mely azt felforralta, mintha az emberek is élnének, a kiknek szól. — A bábszínház beszédes igazgatója lefoglalja érdeklődésünket, s észre se vesszük, hogy az alatt ő mozgatja a bábukat; élő személyeknek nézzük azokat, mert ő is úgy beszél róluk, mintha csak azok lennének.

Ez a realitás és gúnyjának ez a komolysága, mely a való világnak van szánva, teszi olyan elevenekké alakjait és azok életét, hogy emberei a mi ismerőseinknek, regényei átélt, szemmel látott eseményeknek tetszenek; azért hat tanulságuk is annyira közvetlenül és olyan meggyőzőn, mintha magunk vontuk volna le az életből.

Ő maga kevés örömet lelt munkáiban. Sohasem feledte el azt az ábrándját, hogy fiatalon festőnek készült, ezért hagyta oda az egyetemet, olyanformán, mint Pendennis Arthúr, s az volt legforróbb vágya, hogy Seymour halála után ő lehessen a *Pickwick-Papers* illusztrátora; de vázlatái nem tetszettek Dickensnek, s «Mr. Pick

zwick szerencsésen megmenekült». Akkor ismerte meg és vette el feleségét (1837), a ki, szegény, két esztendővel azután holtig-tartó elmebetegségbe esett. Egyéb csapások is érték. Vagyona valami lapvállalatban odaveszett, s tolla munkájával kellett eltartania családját. Pedig nehezen és lassan dolgozott; a míg csak lehetett, halogatta a munkát, s minden egyes ívet azzal adott ki kezéből, hogy az éppen különösen rosszul ütött ki. A mellett sokat szenvedett szívgyörcsökben. Ez mind hozzájárult ahhoz, hogy olyan sötétnek lássa a világot. Mikor népszerűsége idején sorsa jobbra fordult, epéskedésnek találta régi sarcasmusát; letörülte tolláról a gúnyt, s megírta *Esmondá életé-t*, melynek minden szavában szív lüktet s minden betűje meghatottság. Az erkölcsök és szokások, a jellemek és az ódon nyelv visszaállítása olyan tökéletesen sikerült itt neki, hogy azt mások, mint angolok, nem is méltányolhatják érdeme szerint. Régebbi munkáit felületeseknek találta; egyszer azt is mondta, hogy ötven éves kora előtt senkinek sem kellene regényt írnia.

Igaz, hogy munkái nem foglalták szavakba az élet minden tanulságát, hanem csak egyet. Igaz, hogy összes regényeiben is csak Anglia egy bizonyos osztályának képét rajzolta meg s csak kevés számú ember révén. Való, hogy az emberi léleknek számos más hajlama és indulata is van azokon kívül, a melyeket ő megmutatott, s hogy a legnagyobb szenvedélyeket kikerülte, még a szerelmet is, a melyről beírta azzal a megjegyzéssel, hogy ez a betegség «ép szervezetekre nem végzetes». De végelemzésben Dickens, az ő nagy ve-

télytársa, és Balsac, ez a dús emberismerő, sokkal több emberben szintén csak egy-egy városnak bizonyos osztályát tudták leírni, szintén csak némely érzést bírtak megmagyarázni, s Dickens sem rajzolt soha egyetlen emésztő szenvedélyt, Shakespepere pedig nem hirdette ki a világnak egyetlen tanulságát sem. Ahhoz, hogy valaki a meglevő világot egész gazdagságában tudja feltüntetni, a teremtető öröknek éppen akkora gazdagságára volna szüksége, mint a mely ezt a világot létrehozta. Az ember, a legnagyobb lángész is, csak egy-egy részletét foghatja fel a természetnek, s ha csak egy szívdobbanást megértett és egy embert megmagyarázott, megtette a legnagyobbat, a mi tőle telhet.

KELLER GOTTFRIED.

Keller 1819 júliusában született, Zürichben. Atyja esztergályosmester volt s kisebb vállalkozásokkal némi vagyont szerzett. Jóravaló polgár módjára érdeklődött a közügyek iránt s bizonyos szerepet vitt polgártársai körében. Feleségével együtt a szomszéd Glattfeldenből költöztek Zürichbe; tőlük örökölte fiuk a falusi élet ismeretét és szeretetét. Az apa fiatalon meghalt, mindössze egy kis házat hagyva özvegyére és két gyermekére. A szorgos, derék asszony, az önfeláldozó, de szigorú anya képét, mely csaknem minden munkájában előfordul, anyjáról mintázta Keller. Egyáltalán mindig természet után dolgozott, a maga életét írta s a mit maga körül látott. Látványosan egyszerű és csendes életet élt, melyet nem zavartak meg nagy események és szenvedélyek, de bensőleg sok küzdelmen és vívódáson ment keresztül. Fiatalkori küzdelmeit írja le nagy regényében, *Der grüne Heinrich*-ban. Maga beismerte önéletrajzában, hogy e művének minden íze való, még az is, a mi anekdotának látszik. Élethű a szülék leírása s a szülei kis házá, furcsa lakóival, kik közt a gyermek elődöng; emlékeiből van merítve az iskolai élet rajza s fellépései

a szini előadásokon. Megannyi arczkép a rokonság Glattfeldenben, hol a regényben magára vett Lee név ma is elterjedt; a glattfeldeni idyll és Anna hervadása is, kevés alakítással, való. Szorgalmas életrajz-írója, Baechtold, a ki három kötetben gyűjtötte össze Keller leveleit és följegyzéseit s ezek kapcsán írta meg életrajzát, mely rövidítve külön kötetben is megjelent, Baechtold utána járt a költő élete minden részletének s az önéletrajzi regénynek minden sorát tényekkel tudja igazolni. Az ő könyvéből tudni, hogy a festői próbálkozások, az első keserves önképzés, a kontár tanítók ellentmondó tanácsai s végül a természet és anatómia tanulmányozása épp oly való, mint a művész-társaság leírása s azé a tanácsadóé, a ki a kezdő festő tájképének jó motivumait maga festette meg. Híven írja le München pezsgő életét I. Lajos alatt, hol a festő-akadémia növendéke volt s a művészek álarczos menetét, melyről a kiadott képes füzeteket is felhasználta a leírásnál. Élettapasztalat a sok csalódás és nélkülözés, tengődése eladott cartonjai és zászlónyelek mázolásá árán, csüggedése és önvádja, a szülei házra föl vett kölcsönök s végül hazatérése hajótörötten, meghiúsult életcéllal, összetört hittel, szegényen és reménytelenül, huszonhárom éves korában.

Otthonn egy szobát bérelt műteremnek, inkább csak hogy magában legyen. Önvád gyötörte, a miért anyjának csak gondot szerzett, a helyett, hogy gyámola lett volna s a miért túrta, hogy nővére keressen kettejükre varrogatással, míg ő eltékozolta éveit. Festő kedve és törekvése megcsappant. A szobát csak gyöngén lehetett fűteni:

a kályha mellé húzódott tehát s ott olvasott vagy jegyezgetett vázlatkönyvébe, mely lassanként jobban naplóvá alakult. Mindezt maga mondja el följegyzéseiben. Az átélt sok nyomorúság — írja — s a gond, melyet anyámnak okoztam, minden valamire való czél nélkül, ezek foglalkoztatták gondolataimat és lelkiösmeretemet, míg végre tépelődésem abban a tervben öltött testet, hogy egy kis regényt írjak, egy fiatal művész-pálya tragikus kudarczáról, a melyen anya és fia tönkremennek. Ez volt tudtommal az első írói terv, a melyet kovácsoltam... Elegikus, lyrai könyv állt előttem, derült jelenetekkel, de cyprus-homályú véggel, a hol minden eltemetkezik. Anyám ezalatt lankadatlanul főzte tűzhelyén a levest, hogy legyen mit ennem, ha különös műtermemből hazavetődöm.

Ez a *Zöld Henrik* első terve. Hamarosan bele is kapott, hogy önvallomásaival vezekeljen, de épp oly hirtelen abba is hagyta. Hosszú vergődés után, csak 1855-ben lett készen a regény, hogy szerzője, évtizedek multán, még gyökeresen át-dolgozza.

Keller épp oly küzdelmesen kereste magában az író, mint azelőtt a festőt. A festészettől végképp elpártolt, az többé nem csábította. Tehetése ahhoz sem hiányzott, de a jó vezetés, útmutatás híját sínylette. Halála után a híres írónak tájképfestői próbálkozásáról, törekvéseiről Berlepsch egész könyvet írt (1895), melyben többek közt Ernst Zimmermann és Hans Thoma elismerő szavait is idézi. Keller néhány olajfestésű s aquarell tájképének a könyvben közölt reproductiói azonban azt mutatják, hogy a tájképek régi,

mondhatni kezdetleges divatában volt elfogulva s a tanuló bátortalanságával utánzott megfésült fákat, szinpadias elrendezésű vadonokat, keresett festőiséggel elszórt sziklákat, melyen mohák színtoltjai sötétlenek. A régi tájképfestő az íróban sem tagadta meg magát; rávallanak prózájának leíró részletei s nem egy verse. Úti élményeit megszokta énekelni s azon felül is egész sereg természetfestő költeménye van. Némelyik valóságos Böcklin-kép, mint a *Téli éj*, melyben egy tapogatózó sellő arcza tekint föl a jéglap alól.

A tervbe vett regénytől kisebb költemények írása vonta el. Oly könnyen s özönével támadtak azok, hogy termékenysége magát is meglepte. Reggelenként elsétált a Platzspitz-re, a Sihl és Limmat összefolyásánál s a ma is ott álló ősfák alatt, mint valami napi dolgozatot, halomra írta a verseket. Ott keletkezett, 1846 júniusában, két szonettel egy napon, hazájához írt hazafi éneke, mely Baumgartner Vilmos zenéjével lassankint az egész svájci nép közt elterjedt. Jobbára nagyhangú politikai verseket írt, Herwegh, Freiligrath s Anastasius Grün hatása alatt. Néhánya megjelent s barátokat és pártfogókat szerzett az ifjú költőnek, főképp a reactió elől Zürichbe félrevonult német írók és költők között. Ezek pártfogása szerzett kiadót első verskötetének (1846), utóbb pedig utazási ösztöndíjat eszközölt számára külföldre.

A verskötet meglehetősen hatás nélkül maradt, sőt az 1851-ben megjelent második is, mely pedig kiforrtabb tehetséget mutat. Hatásuknak a közönségnél éppen az állta útját, a mi prózai munkának legjobb oldala: a természetes érzések

egyszerű kifejezése, a nyugodt józanság, a sokszor darabos erőteljesség. Ehhez járult a változatos rhythmus hiánya s a szárnyaló kifejezéseké, melyeket nála csengő, de józan nyelv pótol. Mindezt nem tudták feledtetni sem a világos compositió (*Abendlied*), sem új és megkapó gondolatai (*Bei einer Kindesleiche*), sem ép és férfias érzése, üde természetessége s eleven leírásai, mely tulajdonai révén a különben higgadt költő megkapón tudja festeni a szenvedély lobogását, nem annyira dalaiban, mint inkább néhány genreszerű képben (*Waldfrevel*), melyek között egypár kiválóan sikerült (*Der Taugenichts*). Szereti ily mezbe burkolni érzelmeit is. *A vén koldúsról* szóló költeményben hazaszeretetet szólal meg, olyanformán, mint Arany *Koldús-ének*-ében. Egyszerű természetességén olykor a romanticismus lehellete ömlik el, néha szerencsés mérséklettel, de sokszor keresett helyzetekkel kiszámított hatásra törekszik, a helyzetdalok hangján, eltanulva néha a romantikusok rémítgetéseit is, így midőn egy elevenen eltemetettnek érzéseit írja le, s hasonlóképpen a *Tűz-idyllek*-ben. Föltűnik elbeszélői kedve és tehetsége, főként néhány népi monda és hagyomány földolgozásában, humora és gúnyja is, (*Wochenpredigt*) kivált a *Chamounix patikáriusa* című, sokáig kiadatlanul hevertetett művében, mely Heine Romancero-ja ellen fordul. Mindent összevéve, verskötetei eléggé változatosak, a mi a műfajokat illeti, de egyhangúak hangdolgában. Van köztük néhány maradandó becsű, de együttvéve nem versenyezhetnek írójuk prózai munkáival.

Másik zsákutczába is tévedt, miközben írói hi-

vatása után tapogatózott. Dráma-terveket szőtt s a történelmet kezdte tanulmányozni. Hat kínos otthonn töltött esztendő, az önvád és meddő tervek évei után, Heidelbergbe ment ösztöndíján. Ott az egyetemen történelmi előadásokat hallgatott. Két munkátlan év multán tovább vándorolt Berlinbe. Itt a színházakat látogatta, dramaturgiai kérdéseket fejtegetett Hettnerhez írt leveleiben, kivel Heidelbergben barátságot kötött. Hettner e levelekből egész oldalakat közölt a modern drámáról szóló művében. Azonban mindössze egy szindarab tervét dolgozta ki fejében s abból is alig írt le valamit. Egy megtörtént esetet készült polgári tragédiává alakítani. Anya és leánya egy férfiba szeretnek, a ki a lány kezét kéri meg. Az anya hiába kísérli meg legyőzni önmagát, aztán leányát rábeszélni; végtére vízbe ugrik. — E mű néhány töredéke Keller drámaírói terveinek összes emléke, bár e becsvágy élete végén újra fölébredt benne, ismét eredmény nélkül. Lyrai természet volt, a ki nem bírta magát megtagadni; előadás-módja, bő részletezése sem illett drámába.

Berlinben végre rátalált valódi hivatására. 1850 szeptemberében komolyan hozzálátott a *Zöld Henrik* írásához s szerződést is kötött kiadására Vieweg braunschweigi kiadóval. Csak hogy a regény megírása majdnem annyi küzdelmébe került, mint átélése. Mikor a megjelenésre kitűzött határidő elérkezett, a száz ívből csak nyolcz volt készen. A kiadó előlegeket küldött, aztán meghívta magához, hogy nála fejezze be művét, a hol gond nélkül élhet s idejét nem kell szétforgácsolnia; utóbb pörrel fenyegetőzött.

Keller kelletlenül dolgozott. Panaszkodott, hogy a nagy sietség miatt a mű olyan rajzhoz hasonlít, melyen az utolsó tollvonások mellett ott látszanak az első czeruza-nyomok. Közben a regény egy helyett három kötetre duzzadt, a mit a kiadó a kölcsön-könyvtárakra való tekintettel kívánt. Keller viszont a tiszteletdíj fölemelését követelte. Vieweg egy dráma s egy kötet elbeszélés kiadására is kész volt, csak a regény befejeztessék. 1853 vége felé szétküldik a mű három kötetét, nemsokára ígérve az utolsót, a negyediket. A negyedik kötet azonban csak nagy késedelemmel, 1855-ben jelent meg, a mi nem kis mértékben csonkította a mű hatását.

Az író maga nagyon elégedetlen volt művével. Előszavában mentegette is a mese és compositió fogyatkozásait. A bensőbb önéletrajzi részletek, melyeknek csak pár fejezet volt szánva, nyakára nőttek s terve ellenére magukkal ragadták. Mások a befejezést hibáztatták. Kiadója jobb szeretne volna, ha a derék Henrik életben marad; föl is kereste Kellert Berlinben, hogy erre rábeszélje. Hettner és Vischer is jobb véget kívántak a jóra való Henriknek. A költő előbb öngyilkosságra szánta hősét s bár ettől elállt, halála mellett megmaradt; mint maga mondja: «Egyrészt, hogy alaposan leszámoljon, másrészt mélabús hangulatból.» Később maga is túlságosan kegyetlennek érezte ezt a véget. Az egész művet nem tekintette késznek, inkább vázlatnak nézte. Bő hús esztendő múltán összevásárolta és felfűtette példányait, megátkozva még azt is, a ki első alakjában valaha újra lenyomatná. Mint gyakorlott író és kész művész, megegyeztetten rá-

tette kezét fiatalkori alkotására, hogy e főművét tisztultabb alakban hagyja az utókorra. Sokat változtatott. Sokat elhagyott a politikára és nevelésre vonatkozó hosszadalmas okoskodásokból, összébb vont sok terjengő részletet, máshol új jeleneteket toldott be, minő a kaland Huldával s a «Sípcsoda» fejezete. Arra is gondolt, hogy az egészet egy későbbi ponton kezdi s úgy szövi be a visszatekintést; utóbb mégis a közvetlen elmondást választotta, első személyben. A mi az első kiadással szemben bántotta, hogy túlságos őszinteséggel tárta föl magát a világ előtt, — abban most megnyugodott, sőt gyönyörűséggel járta «az emlékezet zöld ösvényeit.» A befejezést egészen megváltoztatta. Az első terv szerint a mű egy nagy elegiában végződött volna a halálról, mely azonban a nagy sietségben elmaradt. Most Henrik hazatér, anyja halálos ágyán viszontlátja a bujdosó fiút. Ez közelebb hozza a valósághoz a mű végső szakaszát, bár a grófi ház pártfogása szintén pusztá költemény, — mint Judit visszatérte is, első szerelmeséé, ezé «a valóságtól el nem homályosított képzelt alaké.» Az ő találkozásuk most a regény utolsó fejezete. Összeházasításukat, a mi banális lett volna, az író kikerülte s művéből, mint Baechthold megjegyzi, egy kissé az agglegénység dicsérete hangzik ki.

A mint a könyv most az olvasó előtt fekszik, hű rajza Keller fiatalkori küzdelmeinek. Önéletrajz és regény, való történet művészi előadásban. Őszinte önvallomás egy nagyratörő ifjú légvárairól, makacs kitartásáról, vesztett csatáiról, a melyek végén az első kidolgozásban, az átélt hangulatok hatása alatt, legyőzetik, a második-

ban — a higgadtabb visszagondolás idején — megembereli magát s talpra áll. Lee lelkében az ifjúság erényei és hibái tükröződnek. — A könyvet egyrészt a *Dichtung und Wahrheit*-tal hasonlították össze, mert Kellernél is való és költött elemek olvadnak egybe s a való átköltve jelenik meg; másrészt *Wilhelm Meister*-rel, mely szintén ily törekvések és küzdelmek rajza. De bár Goethe hatása Keller egész munkásságára kétségtelen, *Zöld Henrik* regénye reális előadásánál erkölcsös czélzatánál fogva inkább hasonlít *Pendennis*-hez, Pendennis Arthúr ifjú éveinek, hibáinak, meggondolatlanságának rajzához, a ki maga legnagyobb ellensége önmagának.

Azonban nemcsak élményeit tudja leírni, a mi magában aligha avatta volna jeles íróvá, hanem el tud mélyedni mások lelkébe s tud alakokat teremteni. A fiát hazaváró anya, a szorgos szegény asszony mintaképe, ki néma aggodalommal kíséri gondolatban fia lépteit, mesteri rajz. Judith alakja merőben költött, de oly reális, hogy a költő beismerése nélkül ezt is arczképnek vehetnők.

A mellett Keller regénye egy népfaj és egy kor gondolkozását, erkölcsét és szokásait tükrözi, melyeket a külfölddel ő ismertetett meg először. Mind e tárgyi érdekességhez járul még az író vonzó egyénisége, mely mindent költőivé emel, nemes erkölce és gondolkozása s mély hangulatai, melyek minden lapján előmlenek. S nem utolsó sorban az író művészi érzéke: szilárd szerkezete és gondos részletei, kényelmes és bő, de sohasem unalmas előadása s erőteljes, aczélos stílje.

Ily sokoldalú Keller tehetsége, ennyi forrásból táplálkozik hatása.

A *Zöld Henrik* föltárta Keller előtt a teret, melyre tehetsége termett. Még a regény írása közben belefogott egypár elbeszélésbe, melyeket eredetileg bele akart szőni a regénybe, de az ívszám a nélkül is nyakára nőtt. Megszerződött kiadó-jával egy kötet elbeszélésre, melyeket a regény után csaknem egyhuzamban írt s melyek már 1856-ban megjelentek. Kettő kiszorult a gyűjteményből s egy második kötetre maradt, mely azonban csak tizenhét év múlva látott napvilágot. E történetek mind egyetlen, képzelt városban játszanak, Seldwylában, melynek lakóiban többnyire enyhe humorral, itt-ott harsány hahótával rajzolja honfitársainak gyöngéit és furcsaságait. Tiszta realistának mutatkozik itt; sehol semmi romantikus vagy sentimentalis vonás; előadása is egészen tárgyias. Az első kötet elbeszélései komolyak, sőt egy közülök, a *Falusi Romeo és Julia*, valóságos népi tragédia; oly egyszerű és természetes, hogy Auerbach a népdalokhoz hasonlította. Az ellenségeskedő, elszegényült apák gyermekei közt láppangva nyíló s hirtelen kivirágzó szerelem mély lélektani alapból sarjad s természetes jelenetekben fejlődik egész végig, úgy, hogy erős érzéki gerjedelmük is nemes és költői marad. Ez elbeszélés egymaga hosszú időre fenntartaná szerzője nevét. Hasonló finom lélekrajz nyilvánul a *Három derék fésüslegény*-ről szóló történetben, a kik nem tudnak összeférni, mert mindenik szeretné kibőjtölni a másik kettőt, hogy gazdájuk kis boltját magának szerezze meg. Seldwylában egy egész város haszontalan

ember megvan együtt, de három tisztességes nem tud megférti egy földél alatt. Ebben, bár túllozva, valódi emberismeret van s a komikum realis lélektani vonásokból szövődik; kár, hogy a kiemenetel a torzhoz hajlik. — A második kötet inkább anekdotaszerű furcsa eseteket foglal magában, a szabóról, a kit grófnak néznek s utóbb annak is adja ki magát (*Ruha teszi az embert*); egy együgyű emberről, a ki gazdag idős emberek házában rokonnak tolja fel magát, ott kegyelésből udvarol a ház asszonyának; annak gyermeke születik s az örökség-vadász épp ezáltal elesik a haszontól (*Saját szerencsájének kovácsa*). Kellerben volt egy ere az erős, már csaknem szellemtelen komikumnak; nem ok nélkül fanyalodott Münchenben kenyérkeresetből nyers humoreszkek írására. Azonban, mintha maga is enyhíteni akart volna ezen, a kötet végére két komoly elbeszélést iktatott: *Dietegen-t* és *Az elveszett mosoly-t*.

A mi e két kötetet oly messze elválasztotta egymástól s az író termékenységét megszakította, megint az anyagi zavar volt. Keller ismét adósságokba merült, melyekből anyja váltotta ki, a kis házra fölvett teher árán. Így tért haza az író ismét, hét esztendei távollét után. De ez nem a tékozló fiú hazatérése volt. Németországban a legjobb tehetségek közé számították, minden különözsege ellenére a legjelesebb írók és tudósok méltatták barátságukra a svájcziasan nyers modorú, kis tömzsi, nagy szakállú, szűkszavú, de szókimondó embert, kinek leghűbb arczmasát Stauffer-Bern rézkarcza őrzi, mely Ricarda Huch könyvében van közölve. Theodor Vischer, Burck-

hardt, Gottfried Semper, Moleschott körében élt. Wagner Richárd, Heyse voltak barátai és Böcklin, kinek kezétől szintén maradt arczképe. Ott-hon is megbecsülték; meghívták az irodalom- és műtörténet tanárának az épülő polytechnikumra. Midőn ezt nem fogadta el, megválasztották Staatschreibernek s utóbb a nagy tanács tagjának is. Hogy lelkiismeretes hivatalnok volt, az is mutatja, hogy a tizenöt év alatt jóformán csak nyári pihenőútjain írt egy-egy elbeszélést. Nem is jelent meg tőle ezalatt más *Seldwyla* második kötetén kívül, csak hét legendája. Ezeket egy régi gyűjteményből merítette. Mint előszavában mondja: úgy találta, hogy az ősi legendákban profán elbeszélőkedv nyomaira akadni. Ez elemeket ragadta meg ő s egészítette ki a maga módján, erős realismussal töltve ki s toldva meg az eredetiek hézagait, miáltal «az arcz néha más égtáj felé fordul». A kedvesétől megvetett leány, a ki az égi vőlegénynek áldozza magát s kedvesét is maga után vonja az üdvösség kertjébe: nála ezt földi szerelemből teszi. A zárdából csodálatosan eltűnt és sok idő múltán visszatérő apácza közbeszó éveit hasonlóképpen földi boldogsággal tölti ki. Nem sért hitet, sem kegyeletet, csak a földre állítja az alakokat, kiket a legenda ég felé fordított arczezal ábrázolt; mintha a templomi festők szárnyas angyalfőihez hozzáfestené a testet is. Ha régi századokban a józan Svájcban legendákat másoltak volna, nyilván ilyenformán alakítják.

1876-ban letette hivatalát s ismét egészen az irodalomhoz fordult, hogy megvalósítsa régi terveit, melyeket évtizedek óta hordott magában.

Két kötetre való elbeszélést írt, a *Zürichi novellák*-at s a *Sinngedicht*-et, átdolgozta a *Zöld Henrik*-et s kiadott egy új regényt is, *Martin Salander*-t. Ennek átdolgozását s folytatását is tervezte, de mindebben megakadályozta a halál (1890).

Újabb elbeszélései további fejlődést mutatnak. Fiatalkori sentimentalismusa s a régi nyers tréfálkozó kedv most jóízű humorba olvad össze, bár nem veti meg a kísérteties történetet sem. (A *Kísértellátók* a *Sinngedicht*-ben.) Realismusa finomult, a nélkül, hogy erőteljességéből veszett volna. A *Sinngedicht* inkább regényes novellafüzer, de a *Zürichi novellák*-ban s a regényben gyakorlatibb eszme nyilvánul, az írónak ezekben sok mondanivalója van. Az utóbbi elbeszéléseket szervesen egybefoglalja a keret, mely azt írja le, mint lelkesül egy fiatalember az eredetiségért, míg egy idősebb néhány történetet közöl vele, melyekből látja, hogy van nemes és nevetéséges eredetiség. Fölfogását itt tárja föl az író, a ki már nem egy eredetieskedő ficzkót csúffá tett egyéb műveiben is. — Még erősebb kritikai ér s több gyakorlati, nevelő célzat fut keresztül *Martin Salander* regényén. Salander tanító volt, de vállalkozásokba vágott; azonban kezességét vállalt s elvesztette kis szerzeményét. Az újvilágba ment szerencsét próbálni, kétszer is, mert vagyonát ugyanazon barátjának csalárdsága folytán ismét elveszti. Az idegenből visszatérő ember éles szemével figyeli meg a változásokat, az új demokrátiát, hol mindenki elégedetlen sorsával és helyzetével, az általános fölfelé kapaszkodást, midőn a mosóné is divatos kalapot visel, az igé-

nyek túlcsigázását, a mi hasard életre csábít, kalandorokat nevel s a közerkölcs romlásához vezet.

Salander maga is — kedve ellenére — kénytelen leányait a mosóné nagyhangú fiaihoz, férjhez adni, a kik rohamosan boldogulnak, nagy lábon élnek, míg kiderül, hogy sikkasztottak s az igazság keze eléri őket. Mindez napihírekkel igazolhatón hű rajza a hetvenes és nyolczvanas évek közéletének. Az író csak az új nemzedékben talál reményt, Salander fiában, a ki derekasan fejlődik, okosan gondolkodik, tanul és dolgozik s ember a talpán. Főképp, hogy ez alaknak nagyobb szerepet juttasson, azért akarta Keller átdolgozni művét.

Intő szózat e mű honfitársaihoz, melyben hazája szokásait és erkölceit, közállapotait és politikáját, egész jelenét és jövőjét bírálja.

A *Zöld Henrik* politikai elmélkedésein kezdve az egyes elbeszélések célzásain (a pap alakja az *Elveszett mosoly*-ban) és gúnyolódásán keresztül így emelkedett korának bírálatáig, egy hazafias tett szolgálatába hajtvá realismusát és gúnyját, egész írói tehetségét. E magas erkölcsi és hazafias cél felé kristályosultak törekvései s tehetségének minden oldala.

Jó hazafisága munkáinak irodalmi becsét is emelte. Legfőbb írói érdeme nemes és tiszta realismusa s ezt annak köszöni, hogy műveiben sohasem hagyta el szülőföldjét; mindig azt írta, a mit átélt vagy látott. Innen ered munkáinak némi fogyatkozása is: némely motivumok, helyzetek és alakok ismétlődése. Nemcsak Lee Henrikben rajzolta önmagát; Salander is, a ki kétszer próbál szerencsét idegenben s végtére boldogul, egy

kissé hozzá hasonlít; ő rá vallanak nyílt szeme, aggodalmai, mély politikai érdeklődése, a mi jellemző svájci vonás s Keller alakjainak jó részében visszatér. *Amrain asszony s legkisebb fia* rá és anyjára ütnek; ő Pankrácz, a ki dűnnyögve fogyasztja meg nem érdemelt ebédjét anyja s nővére asztalánál; ezt az egész elbeszélést is nővére kedvéért írta, kárpótlásul, mert *Zöld Henrik*-ben meg sem emlékezett róla. Egyéb munkáiban is legalább hallomásból vagy följegyzésekből merített; *Regina* cz. elbeszélése egy jó ismerősének családi életét rajzolja, a ki egy jóra való szolgálót vett feleségül. Képzeteének mindig szüksége volt valami reális magra, melyből művét kifejlészse. Ezért vonzódott a történelmi tárgyakhoz, melyeket aztán részletező képzelete pompásan tudott megeleveníteni, mint *Hadlaub* és *Dietegen* sorsát, melyek a középkor kitűnő rajzaivá szélesednek.

Ez a ragaszkodás valami kiinduló ponthoz, korántsem írói szegénység jele. Lelkében minden kis mozzanat hatalmassá fejlődött; a *Falusi Romeo és Julia* egy napihír nyomán keletkezett. Kezén minden terv folyvást nagyobbá duzzadt: első regénye is megnőtt írás közben; egypár elbeszélésből *Seldwyla* két kötete támadt. Ez a hajlama vitte őt a keretes elbeszélésekhez; voltaképp minden elbeszélése ilyen. *Seldwyla* két kötete egy várost és egy fajta népet rajzol, legalább ennyiben összetartozik; a *Zürichi novellák*-at közös alapeszme fűzi össze; másik novellakötete valóságos füzére a történeteknek, melyeket a keret szereplői beszélnek el egymásnak érvekül, a házasság és boldogság felől vitázva. Polheim

a hét legendát is szervesen összehasonlított cye-lusnak nézte. A tervek e folytonos terjeszkedését az a tulajdonsága hozza magával, hogy terveit hosszan forgatta eszében, valósággal beleélte magát azokba s részletező képzelete szívesen pepecselt velök hosszasan. Alkalmassint e vonásában is van valami a csöndes svájci megfontolásból s higgadt céltudatosságból, mint javító és csi-szolgotó türelmében.

Keller ma nagyon olvasott író. A svájciak legnagyobb írójuknak tisztelik s Németországban is az újabb német nyelvű irodalom legjelesebb írói közé sorozzák. Elbeszélései a hatvanadik kiadás körül járnak; *Salander* is, utolsó műve, túl van a negyvenedikén.

Hatásának nyitja két körülményben rejlik. Az egyik az, hogy mindig szülőföldjének életét rajzolja, melyet előtte más tehetség nem zámánnyolt ki. A svájciak komoly gondolkozása, higgadt erkölce, egyszerű szokásaik és szórakozásaik, apró csete-patéik, melyekre Keller alakjai oly sűrűn fegyverkeznek, örökös dalárünnepeik újak előttünk. Egyes elbeszélései már e nép lelki világának s e környezetnek művészi rajzánál fogva is tartós becsűek, mint a *Hét igaz ember zászlaja*, mely egyik legsikerültebb alkotása. A svájci vérmérsékletnek, életszokásoknak hű s szinte teljes tükre ez a mű, melyet már e réven is hely illethe meg a világirodalomban. Benső vonásokban is fájának sajátságai tükröződnek, az élet komoly felfogása, nyugodt gondolkodás, tiszta erkölcs, derült lélek, a munka szeretete. Ez hatja át az író egyéniségét és legtöbb alakját egyaránt, e vonások nyilvánulnak nyugodt és

világos előadásában is. Pályája annak bizonyosága, hogy az író csak saját fájának ábrázolásával s annak jellemvonásait érvényesítve vívhat ki valódi és tartós érdeklődést otthon s külföldön egyaránt.

Elterjedésének másik oka, hogy németül írt s a német olvasó-közönség is a maga írói közé számítja.

Szerencsés író, ki hazájáról írva, tehetségével érdeklődést bir az iránt ébresztteni s a ki egyszerűs mind világnyelven írhat.

MEYER KONRÁD FERDINÁND.

Meyer Konrád későn és nehezen lett íróvá. Egyik classikusa az újabb német irodalomnak s harmincz esztendőskorában még nem volt kifogástalan a németisége. Ritka eredeti tehetség, férfikora derekáig mégis pusztán abból állott irodalmi munkássága, hogy német történelmi tanulmányokat fordított francziára. Arra gondolt, hogy a franczia nyelv magántanára legyen valamelyik egyetemen; későbben jogi pályára, azután festőnek készült; hivatalt akart vállalni s csak magának szándékozott verselgetni. Párisban, Münchenben, Olaszországban kereste élete czélját, pedig lelkének minden szála szülőföldjéhez, Svájczhoz kötötte, melynek történetéből merítette főbb munkáinak tárgyát. Mikor végre írni kezdett is, vers- és dráma-themákat forgatott fejében, pedig az elbeszéléshez legtöbbször a tehetsége. Egész élete csupa merő ilyen ellentét. A legerősebb elmék s a leghiggadtabb emberek egyike s élete folytában kétszer kerül az örültek házába. A történet legpompásabb korszakát, a renaissancet festi legnagyobb kedvvel munkáiban, Rubens a kedves festője, — maga meg a legszürkébb polgári életet éli, hivatalnoki egyszerűségben. Mindent elkövet, hogy nyugodt napokat lásson s ezt

a nyugalmat végig keresi Svájcznak valamennyi hegyén-völgyén. Zárkózott, emberkerülő természet, de jó fiú, gyöngéd testvér s holta után családja marad. Egy napig sem tud ellenni huga nélkül; véle járja be költői műveinek színterét, neki mondja tollba regényeit, a protestantizmus harczairól, a renaissance szenvedélyes hőseiről, — Svájcz valamelyik csöndes völgyében, egy árnyas fa alatt, míg kutyája lábaihoz lapul, macskája az asztalon dorombol s az író közben-közben pihenőül morzsát szór a madaraknak.

Svájcz tiszta levegője s az író lelkének ez a nyugalma megérzik minden munkáján. Verseiben a faji vonások uralkodnak: józanság és egyszerűség, az érzelmi lágyság mellett is némi darabossággal párosultan. Uralkodó hangulatuk a resignatio; főbájuk: hogy minden szóban festői gestus rejlik. Csak nyolcz sort ír a magvetőről s látni a nap omló sugarait, érezni éltető melegét; előttünk a megnyílt barázdá, a mint kitárt kebelvel várja a magot; lendül a szóró kéz széles íve, mely Sudermann szemében a teremtés kézmozdulatának mása; s a hőségtől reszkető levegőben ott rezeg a természetes példázat, az egyszerű alapeszme.

Magvetők jelszava.

Ütemre lépj! Most szór a kar!

A föld soká lesz fiatal!

Ott egy mag félre hull, kivesz.

Pihenni jó, jó sorsa lesz.

Egy a barázdán fennakad.

Jó annak is. Süt rá a nap.

Ki egy se hull az ég alul,

S vigyáz az UR, bárhova hull:

Szereti is hangulatát, érzelmét egy-egy képben kifejezni, melyben szinte egygyé olvad a természettel; például:

Alkonypír az erdőn.

Az erdőbe menekültem,
Holtra üldözött vad én,
A nap végparázsa izzott
A fák síma törzsökén.

S hogy lihegve elfeküdtem,
Vér fut el kövön, mohán —
Vajon sebem vére csordúl?
Vagy alkonypír az csupán?

Mindig józan, realis, mégis gyöngéd. Daltárgyait s a dal röpke természetét maga jellemzi *Dalok lelkei* című kis versében:

Egy éjjel, míg virág fakadt a fán,
Kedves kísértet-raj riaszta rám.
A kertbe bolygók nesztelen
S körtáncz keringett a gyepen,
Villó fehér fény repdesett,
Mint tánczoló tündér-sereg.
Szóba eredtem bátran vélek:
Kik vagytok, légi tünemények?

Felhő vagyok, árnyam ring a tavon, —
Emberi lábnyomok én a havon, —
Vagyok a fülbe susogva: Titok, —
Ég fele szárnyaló ima vagyok, —
Kis gyerek én, kora sírba leszállott, —
Cserje között én illatos ág-bog, —
S a kit választasz, melyönknek kedvez
A percz ihletje, — abból most dal lesz.

Sűrűn tükröződnek verseiben úti benyomásai, Velence surranó, sötét gondolái, melyeket mintha nem csak szóval, hanem színnel is festene.

A Canal grandén.

A Canal grandéra mélyen
Ráfeküsznek már az árnyak,
Sötét gondolák suhannak,
Egy-egy suttogó titok.

Két palota szűk közén át
Odatűz a nap sugára,
Izzó, széles sávot vetve,
Lángszinűt, a gondolákra.

És a bíbor csillogásban,
Hangos hangok, kaczagás kél,
Csábító mozdulatok, meg
Szemek bűnös villogása.

Egy rövidke pillanatra
Szilaján pezsg, forr az élet,
S túlfelől az árnyban elhal
Értehetetlen mormolásban.

Hangulatkeltőn írja le a csöndes svájci völgyet s a kis falut, hová barangolása közben elvetődik.

Jártomban egyszer egy völgyhöz vetődtem,
Az ég közel volt, távol a világ,
Köröskörül az iratos mezőben
Friss sarjút vágva pengtek a kaszák.

Egyik ház előtt egy vén embert látott ereje
fogytán a padon üldögélni, a tiszta, közel eget
nézve; a pad már bizton üres, de a kép még sok-
szor eszébe jut, verset ír róla s azzal végzi:

Szivem erősen ver még, ám elérek
Én is oda, hogy erőm cserbe' hagy, —
Akkor majd lassan a hegyekbe térek
S megkeresem, hol állott az a pad.

(Az öreg padja.)

Ily rajzokban szövi legmagvasabb költeményét is, benső élet- és jellemrajzát, s abban gondolatait a boldogság s az élet illanásáról.

Egy zárándok.

(Epilog verseihez.)

Egy templom áll a sabin ég alatt;
Ifjonta útam arra vezetett; —
Egy kőpadon ott ért az alkonyat,
A vállamon bő, hosszú köpenyeg;
A hegyről csípős szél süvite le, —
Egy anya ment el arra s gyermeke,
A gyermek így szólt sűgva, titkosan:
«Zarándok ül ott, kinek útja van!»

A gyermekszó eszembe megmaradt,
Uj földet, uj tengert ha értem én
S mellém nyugtatva vándorbotomat,
A távol titka kékellett felém:
Uj életkedv derült akkor nekem,
Csordultig töltve szívem' és eszem',
Ujjongva csendült meg harsány szavam:
«Zarándok vagyok, kinek útja van!»

A Garda vagy Como tavon esett,
Hajóm uszott a tiszta mélyeken,
Szemben az örök hó-födött hegyek,
Kedves zarándok-társam volt velem —
Hugom kihúz sötét hajam közül
Egy szálát, a mely már ezüstösül,
Elnézem s így sohajtok lassudan:
«Zarándok vagy te, kinek útja van!»

A meghitt lángnál feleség, gyerek
Ülvén körül bizalmas tűzhelyem',
Nincs távol, a mely vonzzon engemet;
Be' jó itt! Csak örökre így legyen...
De hirtelen eszembe jut legott
A szó, melyet a sabin lány sugott,
Eszembe tartom azt mindig magam:
«Zarándok ül itt, kinek útja van!»

Prózai munkáit is hasonló festői mód és erő s érzelmi mélység jellemzik, mely utóbbi egészen drámaivá feszül.

Mint a bérczek festője, Segantini, ő is tisztán rajzol meg mindent, hogy világosan látni, a mi távol van is, tájait épen úgy, mint történelmi alakjait. Munkaközben csöppet sem ideges, szívesen marad egy-egy leírásnál, a meddig szükségét látja. Semmit el nem nagyol, mindenre gondja van, a mi csak élénkbe hozhatja alakjait és helyzeteit. Ha két embert ír le, a mint a napon sétálnak, nem csupán őket magukat rajzolja meg, hanem sarkukhoz nőtt, összegabalyodó, törpe árnyékukat is. Az egész német irodalomban nincs senki, a ki festőibb lenne nála. Nem csoda, hiszen maga is festőnek készült, huga és felesége is festetett.

Azonban csínján bánik festői erejével s egyetlen sornyi henye képe sincs, a mely pusztán szín- és szószaporítás volna. Mindenütt hatalmas művészi erő uralkodik. Annyi eseményt halmoz össze munkáinak egy-egy jelenetében, annyi fejlődést tud egy-egy mondatba fojtani, hogy helyhez sem juthat nála semmi fölösleges. Színei alatt mindig mag van és élet s alakjai nem hogy beléjök vesznének azokba, sőt azokból kelnek ki. Az a tömérdek tartalom, melyet roppant erővel sűrít jeleneteibe, a szenvedélyeknek az a lekötött ereje, mely majd szétveti a szót és a mondatot s szinte szétfeszíti az egész munkának rendszerint fukaron kimért határait, ennyi színnel átítatva, ennyi festőiségtől éltetve, olyan drámai erővel hatnak, mintha csupa tragédiákat néznénk végig. Nem ok nélkül készült Meyer drámaírónak s nem csoda, hogy *Jenatsch*-ot és *Borgia Angéla*-t drá-

mának szánta s mindegyikből meg is írt néhány jelenetet, jambusokban. Csupa olyan themák körül forgolódott, a melyeket mások szinpadra vittek, mint Borgia Lucretiát Victor Hugo, *A szent* hőjét, Becket Tamást meg Tennyson.

Ezt a megkötött erőt még jobban kiéretteti álcázott drámáinak erőteljes szerkezete s látszólag higgadt epikai hangja. Mert valójában minden mondat alatt parázs van. Meyer rendkívül lassan dolgozott. *Jenatsch*-ot nyolcz álló esztendeig hordta magában; *Borgia Angelá*-nak csak a lediktálása harmadfél esztendejébe került. S ennek az időnek legnagyobb része abba telt, hogy át- meg átszűrte tervét, miközben folytonosan tisztult s terjedelem dolgában egyre apadt. Egész fejezeteket meggazdálkodott s öröm volt neki, ha valamelyik mondatából egy-két szót megtakaríthatott. Számtalanszor újra másolták munkáit, maga is, huga is; egy nagyobb költeményét, az *Engelberg*-et, hét átjavított másolatban tartogatta íróasztala fiókjában s *Jenatsch*-ot is, miután a *Literatur*-ban megjelent, ki nem adta kezéből, míg újra át nem gyomlálta. Ez az összesajtolás aczélkeménynyé edzi compositióját s olyanokká teszi mondatait, mintha mélyükben elvarázsolt szellemek gubbaszkodnának, a kik minden kis szakaszban egész sereg szolgálatot tesznek az írónak: előbbre lendítik a cselekményt, szövik a jellemek szövetét, keretbe foglalnak egy-egy képet s kiszívnek minden levegő-buborékot a tömör anyag közül.

Mindez még csupa külsőség és írói modor ahhoz képest, a milyen mélyen és igazán ismeri embereit s a hogyan föl tudja eleveníteni azok korát. Hasznát látta annak, hogy apja történet-

tudós volt, maga is forgatta fiatalkorában a krónikákat s egyet-mást fordított is történeti munkákból. A történelemből vette tárgyait és alakjait. Jobban is ismerhette a történelmi kor-szakokat a maga koránál, mikor egész társaságát csak könyvei tették s a történelmi alakokat, a kikhez nem átalált közeledni, a maga kortársainál, mikor ezeket kerülve kerülte. Az ő számára jóformán csak a történelem volt a valóság s önnön tapasztalatai és emberismerete, a mihez önmagán keresztül jutott. De csodálatosan erős volt, a mi a mult föltámasztását illeti. Elföldelt öltök embereit épen azon a módon puhatolta ki a maga korának népéből, mint a hogy Arany János hántotta ki a bihari gubákból az Átila-és Nagy Lajos-korabeli magyart. A történelmi nevek közé egy-egy képzelt alakot elegyített, a kik betöltik a réseket amazok között s indokolják gondolkozásukat és cselekedeteiket. Ilyen költött személy Planta Lucretia, a ki belefónódik a Jenatsch György sorsába, sarkallja hatalomvágyát s eszközlője halálának. Ez a művészi képzelet szőtte Strozzi Hercules szerelmét Borgia Lucretiához, a mely vérbefojtott lángjával sokkal telibbé teszi az egésznek renaissance-színét s a mellett a főbíró az az alak, a kin át a hercegnek, hercegnének, Don Giulió-nak úgy a lelkébe látunk, mint más résen át semerről.

A történelmi háttérrel s az egyes alakokat, valódiakat és költötteket egyaránt, azzal eleveníti meg Meyer, hogy annyira közelükbe férkőzik, a hol nemcsak ő érezheti át azok tapasztalatait, hanem a maga emlékeiből is juttat nekik. Egyik régi személyes ismerőse, Frey Adolf,

följegyezte, hogy mielőtt hozzáfogott *Jenatsch*-hoz, sorra járta a Muretto-nyerget, Malóját, Sogliót, Berbennt, Thusist, megfordult Domleschgben, Fuentesben és Riedbergen, kedves Bündenének minden talpalattnyi földén, a merre *Jenatsch* kóborolt. Minden élményét, a min átment, megosztotta alakjaival. Ha *Waser* nehezen tudja kinyitni a berbenni paplak ablakának fatábláját a galyak miatt, annak az az oka, hogy az író valamelyik éji szállásának ablakát megbehúzni nem tudta egy fügefa belenőtt ágabogától. A hol *Waser* egy ital bort kap, ott őt kínálták meg egy pohár borral. Ha maga nem barangolta így be a vidéket, a hol valamelyik munkája lejátszódik, mint a hogy nem járt *Pratelló*-ban: legalább a térképen megkeresi s valamelyik tanár ösmerésétől elkéri egy középkori olasz várnak a képét s azt írja le *Don Giulió* lakának.

Az ilyen aprólékos vonások öntenek olyan csodálatos életet munkáiba. Úgy ismerjük tájait, mintha magunk is jártunk volna ott. Azzal, hogy hő-eit beleárja a maga életének s ezen a réven a mi mindennapi életünknek kicsinységeibe, nagy dolgok is igazabbaknak tünnek fel s munkái megkapják azt a finom patinát, a mit csak nagy írók munkáin találni: úgy hatnak, mint az átélt események.

Azzal, hogy így egész lelkét beléjük préseli, akkora erőt ad alakjaiba, hogy akkor is élnek, a mikor nincsenek éppen előttünk. Pedig minduntalan kemény próbára teszi jellemző erejét s olyan alakokat idéz fel, mint *Dante*, *Ariosto*, *Becket Tamás*, *Rohan herceg*, *Pescara*, *Vittoria Colonna*. Jellemrajzoló művészetének az a leg-hatalmasabb bizonyítéka, hogy ezek nála nem

kevésbé súlyosak, érdekesek, lángeszűek és nagyok, mint a milyeneknek várjuk őket. Csupa fővonásból rajzolja ki jellemöket, minden világos, átlátszó bennök; jellemök nem átláthatatlan, rejtélyesen bonyolult szövedék. A lángésznek és hősiségnek, a szenvedélynek és fájdalomnak, az erőnek és gyöngédségnek minden árnyalata megvan műveiben. Szenvedélyüknél fogva nagy részök tragikus óriás. Inkább termettek tette, mint szóra. Csak egy hiányzik szinte egészen: a jókedv, a humor felcsillanása. Egyetlen elbeszélésében tetszik föl magvas és nemes derűje. Különben minden lapja csupa szomorúság. Legtöbb alakja tört visel övén; ruhájokra vér frecsesent. Szokásaiban szilajabb, erkölcsiiben kegyetlenebb, tette gyorsabb kort rajzolt a magáénál s indulatosabb és izmosabb növésű embereket, a kikben csupa erőteljes indulat él. Kisszerű bűnt, közönséges alacsonyságot, szélselyt és lármás háborgást sohasem vett a tollára ez a csendes ember, a ki, éppen mert maga szenvedély nélkül való volt és megfontoló, imádkta az erőt, a vágyakban dúsabb hajtású lelkeket, az aczélos fürge testet, a nagyságot, melynek megvan az alkalma nagynek lenni.

És mindig győzte erővel, a mibe fogott. Ereje néha a végső pontig kifeszült, a hol olvasói visszahökkenetek mellőle. Ilyen a Planta Lukretia csapása is a véres bárdal, a min Keller Gottfréd nem győzött eleget szörnyűködni.

Még ez sem a leglelke Meyernek. Munkái olyanok, mint megannyi tó, a melyeknek nyugodt, ölmos tükre alatt láthatatlan meleg források bugyognak. A mit munkáin át, az írói mesterkedésen, a festői leírásokon, drámai jeleneteken, élén-

ken jellemzett alakokon keresztül az író lelkében látni: az a mélységes komolyság, a melylyel az életet nézte, az a közöny maga iránt s az az elfordulás a körülte nyüzsgő emberektől, az a gyönyörködés egy színesebb, viharosabb, nagyobb szabású világban, az emberi sorsnak ez a tragikus látása, hogy az élet csupa dilemmák közé szorít bennünket s a boldogságot olyan tulajdonságaink feláldozása árán vásárolhatjuk meg, a melyek nélkül nem lehetünk boldogok; a tragikumnak az a fölfogása, hogy a büntetés súlya mindig meghaladja bűneinket: ez az igazi Meyer, a ki egy munkájában sem fejezte ki magát teljesen s a ki nem kerülhette el a königsfeldi gyógyintézetet.

Ott, az örültek házában, azon sajnálkozott, hogy nagy tervei pusztá terveknek maradnak. Ha mindent megír is, a mi fejében megfordult, akkor sem vált volna belőle soha széles körökben olvasott író. Művészek és műértők mindig nagyra tartották munkáit; író kortársai, Scheffel, Laube, Keller az első sorba sorozták koruk írói közt. De munkáinak kelendősege csak akkora volt, hogy — az üzleti könyvek tanúsága szerint — kiadójának és neki, közösen, alig fordult egy-egy kötetén öt vagy tíz tallér hasznuk.

Mikor 1895 őszén, hetven éves korában, miután annyi maradandó művet alkotott, meghalt, temetése csak Zürich városának és ifjúságának gyászja volt s a kilchbergi majoré, a hol élete vége felé kis birtokán gazdálkodott. Azóta egyre nő munkáinak bece, művei újabb meg újabb kiadásokat érnek. Hányan értik meg s tudják megbecsülni érdeme szerint, az más kérdés, mert a finom lelkűeknek és hozzáértőknek írt, a kik mindig és mindenütt kevesen vannak.

